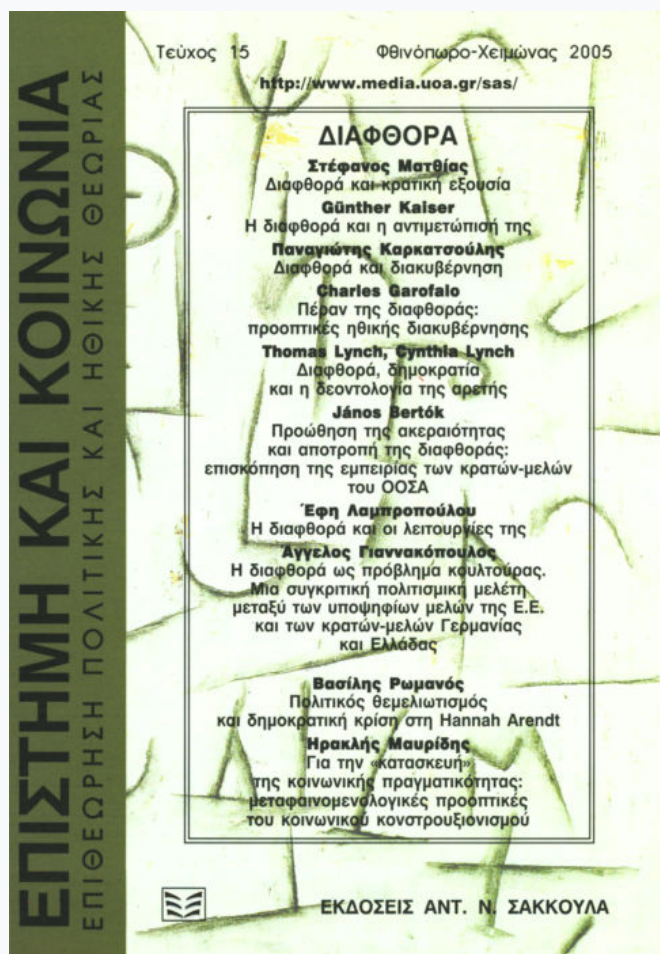

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 15 (2005)

Διαφθορά

Παγκοσμιοποίηση, κράτος πρόνοιας και shareholder value

Ηλίας Κατσούλης

doi: [10.12681/sas.600](https://doi.org/10.12681/sas.600)

Copyright © 2015, Ηλίας Κατσούλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κατσούλης Η. (2015). Παγκοσμιοποίηση, κράτος πρόνοιας και shareholder value. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 15, 229–260. <https://doi.org/10.12681/sas.600>

Βιβλιογραφικό δοκίμιο

Παγκοσμιοποίηση, κράτος πρόνοιας και shareholder value*

Ηλίας Κατσούλης**

- D. Yergin, J. Stanislaw (1998), *The Commanding Heights*, New York: Simon and Schuster.
- J. Stiglitz (2002), *Globalization and its Discontents*, New York: W. W. Norton and Company.
- P. Hall, D. Soskice, επιμ., (2001). *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundation of Comparative Advantage*, Oxford: Oxford University Press.
- Fr. Scharpf, V. Schmidt, επιμ., (2000). *Welfare and Work in the Open Economy* τόμος 1: *From vulnerability to competitiveness*· τόμος 2: *Diverse responses to common challenges*, Oxford: Oxford University Press.

Στις τελευταίες εκλογές για την ανάδειξη της Ομοσπονδιακής Βουλής [Bundestag] στη Γερμανία, με το γνωστό ισόπαλο όσο και καταρχάς αδιέξο-

* Οι σκέψεις που διατυπώνονται στο δοκίμιο αυτό παρουσιάστηκαν σε μια σειρά ομιλιών στο πλαίσιο του άτυπου μεταπτυχιακού σεμιναρίου, του οποίου 26 χρόνια τώρα φέρω την ευθύνη, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Οι έντονες συζητήσεις που συνόδευσαν τις εισηγήσεις μου με βοήθησαν να διευρύνω και να συγκεκριμενοποιήσω κάποιες από τις απόψεις μου. Ευχαριστίες ανήκουν στα μέλη του σεμιναρίου.

** Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας (ikatsoulis@hol.gr).

δο αποτέλεσμα, ήταν εύκολο να διαπιστώσει κανείς ότι στον προεκλογικό αγώνα όλα σχεδόν τα κόμματα απέφυγαν, για προφανείς λόγους, να μιλήσουν για την παγκοσμιοποίηση και τις συνέπειές της στη γερμανική οικονομική πολιτική και όχι μόνον. Αυτό συνέβηκε σε μια χώρα που, λόγω του εξωστρεφούς χαρακτήρα της οικονομίας της (παγκόσμιος πρωταθλητής στις εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων), οι εξελίξεις στην παγκόσμια αγορά την ενδιαφέρουν και την αφορούν τα μέγιστα.

Στην Ελλάδα, αντίθετα, παρά την περιορισμένη εμπλοκή της χώρας στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία, ο λόγος για την παγκοσμιοποίηση κυριαρχεί, εκφράζεται όμως κατά τέτοιον τρόπο ώστε η παγκοσμιοποίηση να φαντάζει ως απειλή που θα ήταν καλύτερα να αποφύγουμε. Οι διαμορφωτές της κοινής γνώμης στα media δεν παύουν να περιγράφουν με μελανά χρώματα τις επιπτώσεις που έχει και θα έχει ακόμη περισσότερο στο μέλλον, σε όλες τις πτυχές της ζωής μας, η προϊούσα παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, της πολιτικής, του πολιτισμού και δεν περνάει ημέρα που οι ντόπιοι κήρυκες της καταστροφής να μην μας ζητούν να αλλάξουμε προσανατολισμό ενώ πανταχού παρών εμφανίζεται ο περί παντός του επιστητού αποφαινόμενος N. Chomsky, ο οποίος προφανώς γνωρίζει και τι ωθεί την παγκοσμιοποίηση και ποιους συμφέρει. Οι λίγοι έλληνες πανεπιστημιακοί οι οποίοι ενισχύουν με τα γραπτά και τις παρεμβάσεις τους στη δημοσιότητα αυτή τη ζοφερή εικόνα, μπορεί να μην προκλούν το ενδιαφέρον της πανεπιστημιακής και της επιστημονικής κοινότητας, απολαμβάνουν όμως μιας προνομιακής μεταχείρισης στα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης αφού, ο απλοϊκός τρόπος που σκέπτονται και επιχειρηματολογούν, τους εξασφαλίζει θεαματικότητα σε μια κοινωνία που νιώθει ότι απειλείται και επιζητά πειστικές –και γι' αυτό απλοϊκές– εξηγήσεις.¹ Και όμως, όλοι γνωρίζουμε ότι η παγκοσμιοποίηση ως οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό φαινόμενο είναι πολύ περίπλοκη και αντιφατική για να μπορέσει να χωρέσει στο κρεβάτι του Προκρούστη που οι απανταχού κήρυκες της επερχόμενης καταστροφής την έχουν δέσει. Την περιπλοκότητα αυτού του φαινομένου έχει αναδείξει σε πλήθος ερευνών και δημοσιεύσεων η επιστημονική/ακαδημαϊκή έρευνα και βιβλιογραφία που, σε ορισμένους τουλάχιστον έλληνες πανεπιστημιακούς, δεν είναι άγνωστη.

Θα παρουσιάσω, στη συνέχεια, ένα μέρος της σχετικά πρόσφατης βιβλιογραφίας με στόχο να αναδείξω τα επιχειρήματα που προβάλλονται από τρεις διαφορετικές σκοπιές της ακαδημαϊκής κριτικής. Επειδή οι πτυχές της παγκοσμιοποίησης είναι τόσες ώστε να γίνεται απαγορευτικό να τις πραγματευτεί κανείς σε ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο, θα επικεντρώσω περισσότερο

την προσοχή μου σε εκείνο το φαινόμενο που έχει αναδειχθεί πιο έντονα τις τελευταίες δύο δεκαετίες και συνοδεύει τις παγκοσμιοποιούμενες διαδικασίες στις αγορές. Εννοώ το διεθνές πιστωτικό σύστημα και, πιο ειδικά, το χρηματιστήριο η στρόφη προς το οποίο ενός μεγάλου μέρους θεσμικών αλλά και ιδιωτών επενδυτών έχει επιφέρει τόσες αναστατώσεις αλλά και αλλαγές στην οικονομία και των εθνικών κρατών, αφορά δε τα μέγιστα τους διεθνείς οργανισμούς προπάντων, όμως, τις πολυεθνικές επιχειρήσεις.

Καταρχάς, εκείνο που έχει σημασία να αντιληφθούμε είναι ότι όλο και περισσότεροι πολίτες επιλέγουν το χρηματιστήριο και τα κάθε είδους χρεόγραφα και ομόλογα που διατίθενται μέσω αυτού για να επενδύσουν ένα πλεόνασμα που η μεταπολεμική ανάπτυξη έχει κάνει δυνατό να διατίθεται στις αναπτυγμένες, κυρίως, χώρες από έναν αυξανόμενο αριθμό πολιτών. Είναι γνωστό ότι στα πρώτα στάδια της εξέλιξης του καπιταλισμού ο πολίτης διπλασιάστηκε σε παραγωγό και καταναλωτή, γεγονός που δημιούργησε μια εσωτερική σύγκρουση στις επιδιώξεις του: ως παραγωγού για καλύτερες αμοιβές και όρους εργασίας και ως καταναλωτή για φθηνότερα αγαθά. Ο ίδιος πολίτης, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, τριπλασιάζεται σε παραγωγό, καταναλωτή και επενδυτή-κάτοχο τίτλων και ομολόγων. Είναι τόσο μεγάλος και αυξανόμενος ο αριθμός των πολιτών-κατόχων τίτλων κάθε είδους, ώστε οι Yergin & Stanislaw να μιλούν για τον οικουμενικό μέτοχο [global shareholder], που αυξάνει την πίεση στις επιχειρήσεις σε ολόκληρο τον κόσμο να βελτιώσουν τις οικονομικές τους επιδόσεις (στις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία, π.χ., το ποσοστό των νοικοκυριών που κατέχουν μετοχές κάθε είδους έχει ξεπεράσει το 50% ενώ, για το 2004, στη Γερμανία, περιοριζόταν στο 16,4% [Vitols 2005: 366]), γεγονός που επιβάλλει να διατίθεται στις διεθνείς αγορές ένας αυξανόμενος όγκος κεφαλαίων. Αυτά τα κεφάλαια αποτελούν την 'ατμομηχανή' της παγκοσμιοποίησης, καθώς είναι τα τεράστια ποσά από τα οποία, προπάντων, αντλούν οι πολυεθνικές εταιρείες για να χρηματοδοτήσουν την ξέφρενη πορεία τους στις διεθνείς αγορές και να επενδύσουν στην έρευνα και την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών και προϊόντων. Σε αυτά προσβλέπει ο πολίτης-επενδυτής, ο οποίος βρίσκεται όλο και περισσότερο εκτεθειμένος σε μια τριπλή αντίφαση: να θέλει σίγουρες και καλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας, να θέλει καλά και φτηνά αγαθά και να προσβλέπει σε υψηλές αποδόσεις του χαρτοφυλακίου του. Είναι δε δύσκολο, εάν όχι αδύνατο, να ικανοποιηθούν και οι τρεις αυτές επιδιώξεις.² Το συμφέρον των επενδυτών απανταχού της γης, για καλύτερες αποδόσεις των χαρτοφυλακίων τους μέσω αύξησης της αξίας των μετοχών κάθε είδους, έστρεψε την

προσοχή στη shareholder value, δηλαδή στην αξία, την τιμή των μετοχών.³ Εκείνο που τώρα ενδιαφέρει περισσότερο, διότι προσελκύει επενδύσεις, είναι η αύξηση της τιμής των μετοχών και αυτό, μάλιστα, σε μικρά χρονικά διαστήματα, διότι κάτι τέτοιο ανταποκρίνεται στις ανάγκες που δημιουργεί η αυξανόμενη κινητικότητα των κεφαλαίων στις διεθνείς αγορές (Coates 2000:145 κ.ε.). Αυτές οι υψηλές και βραχυπρόθεσμες αποδόσεις είναι το χαρακτηριστικό του νεο-αμερικανικού/αγγλοσαξονικού τύπου καπιταλισμού που έχει επιβληθεί στις διεθνείς αγορές και έχει προσδώσει στην παγκοσμιοποίηση αυτή την ξέφρενη πορεία που τόσο προβληματίζει.⁴ Σε αυτό το διεθνές πλαίσιο, ο 'συντηρητικός' –διότι λιγότερο επιθετικός– stakeholder capitalism ή καπιταλισμός του Πήνου, κατά τη διατύπωση του M. Albert (1991/1993), χωρίς να αγνοεί τα συμφέροντα των μετόχων [share], ενδιαφέρεται περισσότερο για μια λελογισμένη ανάπτυξη που λαμβάνει υπόψη τα συμφέροντα όλων των ενδιαφερομένων [stake] και για αυτό η διαδικασία της ανάπτυξης που ακολουθεί είναι βραδύτερη μεν, δημιουργεί όμως στερεές βάσεις και οι εξωτερικές οικονομίες που προκαλεί είναι ελεγχόμενες.⁵

Η πορεία της παγκοσμιοποίησης των τελευταίων δύο δεκαετιών, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων και την ένταξη τους στις διεθνείς αγορές, αλλά και πιο πρόσφατα των αναδυόμενων αγορών [emerging markets], δηλαδή της Κίνας, της Ινδίας, της Ρωσίας, αλλά και των νέων βιομηχανικών χωρών [newly industrialized countries, NIC],⁶ δημιουργεί τις προϋποθέσεις της παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού του οποίου η shareholder εκδοχή ανταποκρίνεται στην αστείρευτη ανάγκη των νέων χωρών για ταχεία ανάπτυξη, κεφάλαια και τεχνογνωσία. Το γεγονός ότι είναι οι αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες, με επικεφαλής τις ΗΠΑ, εκείνες που τροφοδοτούν με κεφάλαια, ανθρώπινο δυναμικό και τεχνογνωσία τις διεθνείς αγορές, εκείνες δηλαδή που διαθέτουν τη 'δομική εξουσία' (S. Strange 1996/2004)⁷ έχει επιβάλει τη λογική της shareholder value, με αποτέλεσμα η διεθνής οικονομική πολιτική να γίνεται όλο και πιο ευέλικτη, να προωθεί επιλογές απορρύθμισης των αγορών κεφαλαίου αλλά και των εργασιακών σχέσεων, να ευνοεί τις ιδιωτικοποιήσεις περιουσιακών στοιχείων του κράτους, γενικά να προωθεί τη φιλελευθεροποίηση σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Με λίγα λόγια, εκείνο που ο παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός και η κεντρική του ιδέα, η shareholder value, προκρίνει είναι το κράτος να περιορίζεται σε έναν επιτελικό ρόλο και να απελευθερώνονται οι 'υγιείς δυνάμεις της αγοράς'. Αγορά εναντίον κράτους έγινε η mantra μιας οικονομικής θεωρίας η οποία συμπυκνώθηκε στην ατυχή έννοια του 'νεο-φιλελευ-

θερισμού' για να περιγράψει ένα οικονομικό σύστημα που υπακούει στα κελεύσματα του μεγάλου κεφαλαίου και των πολυεθνικών εταιρειών.

Οι αμερικανοί ερευνητές D. Yergin & J. Stanislaw παρουσιάζουν ακριβώς αυτές τις εξελίξεις στον ρόλο του κράτους και της αγοράς που στο παρελθόν είχαν καταγραφεί στη βιβλιογραφία ως 'αποτυχία του κράτους', από τη μια, και ως 'αποτυχία της αγοράς', από την άλλη (βλ. M. Jänicke 1986/1992). Τη στροφή του ενδιαφέροντος της επιστήμης στην αποτυχία του κράτους και στην αναγνώριση της σημασίας της ελεύθερης αγοράς, οι αμερικανοί συγγραφείς την αποδίδουν στη μάχη των ιδεών την οποία τελικά φαίνεται ότι κέρδισαν οι οπαδοί της ελευθερίας και της πρωτοκαθεδρίας της αγοράς. Για να δείξουν τη σημασία της μετάβασης από το κράτος στην αγορά την εποχή της παγκοσμιοποίησης, επικεντρώνουν την προσοχή τους στη γνώση για τα τεκταινόμενα που διαθέτουν το κράτος και η αγορά. Και όσον αφορά το κράτος, έτσι όπως αυτό εκπροσωπείται από την κυβέρνηση και τη διοίκηση, εισάγουν την έννοια της 'κυβερνητικής γνώσης' [government knowledge/Regierungswissen], όσο δε αφορά την αγορά, την έννοια της 'αγοραίας γνώσης' [market knowledge/Marktwissen].⁸

Στην εποχή της κενύσινανής πολιτικής της ζήτησης στο πλαίσιο του εθνικού κράτους ήταν ακριβώς το κράτος το οποίο έλεγχε τα 'στρατηγικά υψώματα' (Lenin) της οικονομίας όντας το ίδιο ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής αλλά και ρυθμιστής των εξελίξεων και γι' αυτό διέθετε απέναντι στην αγορά το πλεονέκτημα της γνώσης όλων εκείνων που πραγματικά συνέβαιναν στην οικονομία. Αυτή η υπεροχή γνώσης το καθιστούσε καταλλήλότερο για να ρυθμίζει τη λειτουργία των αγορών. Τουλάχιστον από την εποχή της 'θατσερικής επανάστασης', όμως, αυτή η πίστη στην υπεροχή του κράτους άρχισε να υποχωρεί εκχωρώντας τη θέση της σε μια αντίληψη η οποία επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από την πίεση που ασκούσε στις εθνικές οικονομίες η διαμόρφωση της διεθνούς αγοράς. Τώρα αναγνωρίζεται ότι είναι οι αγορές εκείνες που, με την προσφορά και τη ζήτηση και στηριγμένες στη διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών, διαθέτουν τη γνώση που απαιτείται και την ικανότητα όχι μόνον να αυτορυθμίζονται αλλά και να πηδαλιουργούν την οικονομία και να επηρεάζουν την πολιτική. Κάθε παρέμβαση του κράτους ακυρώνει αυτή τη διαδικασία, δεσμεύει τις 'υγιείς δυνάμεις' της αγοράς και οδηγεί σε αποτυχία την οικονομική πολιτική των κρατών. Για να αναλάβει η αγορά τις ευθύνες που της ανήκουν σε ένα καθεστώς ανοικτών οικονομιών, θα πρέπει το κράτος να παραιτηθεί από ευθύνες που δεν έχει και να δρομολογηθούν αλλαγές που θα απελευθερώσουν τις δημιουργικές δυνάμεις που εμφω-

λεύουν στις αγορές. Αυτές οι πολιτικές, όπως ευελιξία, απορρύθμιση, ιδιωτικοποιήσεις/αποκρατικοποιήσεις κ.λπ., ανήκουν στο εννοιολογικό οπλοστάσιο της νέας αντίληψης της πολιτικής που, σταδιακά, αντικατέστησε και εκτόπισε από την καθημερινή χρήση πολιτικές έννοιες όπως: ρύθμιση, παρεμβάση, πλάνο κ.λπ. 'Η παγκοσμιοποίηση είναι ομόσημη με απορρύθμιση και γι' αυτό με εξασθένιση της δύναμης διαμόρφωσης της πολιτικής των εθνικών κρατών απέναντι στις δυνάμεις της αγοράς' (Altwater/ Mahnkopf 1997: 37). Η ραγδαία αύξηση των εμπορικών συναλλαγών, η μεγάλη κινητικότητα κεφαλαίων, προϊόντων αλλά και ανθρώπων (μετανάστευση), προπάντων όμως η τεράστια συγκέντρωση πλούτου στα χέρια ιδιωτών οι οποίοι ωφελήθηκαν από τις ιδιωτικοποιήσεις και η αύξηση της ρευστότητας του χρήματος, προκάλεσαν σε διεθνές επίπεδο 'την ανεξαρτητοποίηση του χρήματος έναντι της πραγματικής οικονομίας', την αποσύνδεση της νομισματικής από την πραγματική συσσώρευση, 'ενός οικουμενικά δραστηριοποιούμενου χρηματιστικού συστήματος, το οποίο δεν υπόκειται ούτε σε κοινωνικούς κανόνες ούτε μπορεί πολιτικά να ελεγχθεί' (Altwater/ Mahnkopf 1997:134).⁹ Αυτή η εξέλιξη είχε ως αποτέλεσμα τη στροφή του ενδιαφέροντος των αποταμιευτών στα χρηματιστήρια που προσφέρουν, σε σύγκριση με την πραγματική οικονομία, μεγαλύτερες αποδόσεις. Η ισχύς της shareholder ή stockholder value και μαζί με αυτή του νεοαμερικανικού/αγγλοσαξονικού τύπου καπιταλισμού εκεί έχει την αιτία της.

Στον αντίποδα της 'νεοφιλελεύθερης' εξήγησης των εξελίξεων στις διεθνείς αγορές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, βρίσκεται η νεο-κεϋνσιανή αντίληψη της ευθύνης του κράτους, όχι πια ως κινητήριου μοχλού της οικονομικής ανάπτυξης, όπως στην εποχή της 'ένδοξης τριακονταετίας' (1945-1975), αλλά ως βασικού συντελεστή μιας οικονομικής πολιτικής που επιδιώκει με δημοσιονομικά και νομισματικά μέσα να αναζωογονήσει την αγορά εργασίας. Ο J. Stiglitz, κάτοχος του βραβείου Nobel για την οικονομία το 2001, θεωρεί την παγκοσμιοποίηση, έτσι όπως αυτή εξελίσσεται, μονόπλευρα υποταγμένη στην υπηρεσία των ισχυρών κρατών, ιδιαίτερα των ΗΠΑ. Καταρχάς, ο Stiglitz δεν στρέφεται εναντίον της παγκοσμιοποίησης ως τέτοιας, θεωρεί όμως ότι ο τρόπος που αυτή υλοποιείται επηρεάζεται από τους διεθνείς οργανισμούς -Παγκόσμια Τράπεζα, Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, κυρίως όμως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ)- οι οποίοι και θέτουν τους κανόνες που οι άλλες χώρες, ιδιαίτερα οι χώρες 'σε μετάβαση' (οι πρώην κομμουνιστικές) αλλά και οι αναπτυσσόμενες και οι NIC, οφείλουν να ακολουθήσουν.

Το επιχείρημα του Stiglitz αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα:

- Χωρίς ελευθερία της αγοράς, ελευθερία εμπορίου, δικαιώματα ιδιοκτησίας και ιδιωτικό κέρδος, ελλείπουν τα κίνητρα που ωθούν την ανάπτυξη, ενώ ο κεντρικός σχεδιασμός και ο έλεγχος από το κράτος των 'στρατηγικών υψωμάτων' της οικονομίας προκαλούν αλλοιώσεις που εμποδίζουν την ελεύθερη ροή πληροφοριών γι' αυτό που ακριβώς συμβαίνει με αποτέλεσμα την κατάρρευση του συστήματος, όπως έγινε στις κομμουνιστικές χώρες.
- Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη του ρόλου της αγοράς, έτσι όπως αυτή καταγράφηκε στη 'Washington consensus' επέβαλε στις νέες και τις αναπτυσσόμενες οικονομίες τέτοιους περιορισμούς ώστε εκείνα τα κράτη που τους αποδέχτηκαν να εμπλακούν σε μια οικονομική κρίση που τα έφερε στο χείλος του γκρεμού.
- Η παγκοσμιοποίηση μπορεί να αποβεί ωφέλιμη ιδιαίτερα για τις νέες οικονομίες (NIC), όταν οι διεθνείς οργανισμοί, ιδιαίτερα το ΔΝΤ, λάβουν σε τέτοιο βαθμό υπόψη τη διαφορετικότητα καταστάσεων και χωρών ώστε να βοηθούν επιλογές πολιτικής που θα αποκλίνουν από το δικό τους αυστηρό νεοφιλελεύθερο μοντέλο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αυστηρή κριτική που ασκεί ο Stiglitz (και την επαναλαμβάνει και την προωθεί στο νεότερο έργο του, *The Roaring Nineties*) στη 'συναίνεση της Washington'. Έχει σημασία να καταγράψουμε τα σημεία αυτής της συναίνεσης, διότι δείχνουν την επιβολή των 'νεοφιλελεύθερων' επιλογών στη διεθνή οικονομία. Βασική αρχή της συναίνεσης αυτής ήταν, με την επιλογή των κατάλληλων μέσων και πολιτικών, να επιτευχθεί η δομική προσαρμογή στη διεθνή οικονομία των οικονομιών των νέων, των υπό μετάβαση και των αναπτυσσόμενων οικονομιών. Οι οικονομολόγοι της 'συναίνεσης' υποστήριζαν ότι, σύμφωνα με τις ώριμες πια απόψεις της οικονομικής θεωρίας και βάσει των εμπειριών των προηγούμενων δεκαετιών, και οι αναπτυγμένες και οι αναπτυσσόμενες χώρες υπόκεινται στις ίδιες νομοτέλειες. Για τον λόγο αυτό οι προτάσεις οικονομικής πολιτικής και τα μέτρα τα οποία αποφασίζονται αφορούν εξίσου τον Βορρά και τον Νότο. Τα μέτρα αυτά ήταν:

- Ισοσκελισμένος προϋπολογισμός.
- Δημόσιες επενδύσεις στην παιδεία, την υγεία, τις υποδομές.
- Φορολογικές μεταρρυθμίσεις με σκοπό τη διεύρυνση της φορολογικής βάσης και μείωση των φορολογικών συντελεστών.
- Τόκοι που εμποδίζουν τη φυγή κεφαλαίων και έλκουν ξένα κεφάλαια.

- Συναλλαγματικές τιμές που ενισχύουν την ανταγωνιστικότητα.
- Απελευθέρωση εμπορίου.
- Θετικοί όροι για ξένες άμεσες επενδύσεις.
- Ευρύτατες ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων επιχειρήσεων και ιδρυμάτων.
- Απορρύθμιση, απογραφειοκρατικοποίηση και περιορισμός κρατικών παρεμβάσεων.
- Ενίσχυση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας μέσω νομικά ακριβών ορισμών για την ενίσχυση της συσσώρευσης και της ανάπτυξης.

Ο Stiglitz επιτίθεται με δριμύτητα στις αρχές της συναίνεσης της Washington διότι τις θεωρεί υπαγορευμένες από τα συμφέροντα των διεθνών επιχειρηματικών κύκλων, κύριος εκφραστής των οποίων είναι το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Εξετάζοντας τις πολιτικές που το ΔΝΤ επέβαλε στη Ρωσία, σε χώρες της Λατινικής Αμερικής και της νοτιοανατολικής Ασίας ισχυρίζεται ότι τελικά αυτές δεν αποσκοπούσαν τόσο στην υπέρβαση της κρίσης και στην ανάπτυξη των συγκεκριμένων χωρών όσο στην υπεράσπιση των συμφερόντων του μεγάλου κεφαλαίου και των ξένων επενδυτών, με άλλα λόγια των shareholder. Είναι τόσο σκληρή η κριτική του Stiglitz στις πολιτικές που το ΔΝΤ επέβαλε στις αναπτυσσόμενες χώρες, ώστε για να στηρίξει τα επιχειρήματά του δεν περιορίζεται απλώς σε αυτές τις επιλογές αλλά και τις εξηγεί με τα συμφέροντα που το ΔΝΤ εξυπηρετεί τα οποία δεν είναι άλλα από τα συμφέροντα των ΗΠΑ. Υποστηρίζει ότι στις αναπτυσσόμενες χώρες επιβάλλονται πολιτικές που μπορεί να αποδίδουν στις αναπτυγμένες χώρες, αφού σε αυτές και οι πληροφορίες κυκλοφορούν χωρίς θεσμικά και άλλου είδους εμπόδια και οι αγορές λειτουργούν ανεμπόδιστα, ενώ αντίθετα στις πρώτες δεν μπορεί να γίνει λόγος ούτε για ικανοποιητική πληροφόρηση ούτε για ελευθερία των αγορών. Αυτή την πραγματικότητα το ΔΝΤ δεν τη λαμβάνει υπόψη όχι επειδή δεν τη γνωρίζει αλλά διότι πιστεύει ότι η θεραπεία σοκ που η συναίνεση της Washington επιβάλλει στις αναπτυσσόμενες χώρες θα κινητοποιήσει τις ανταγωνιστικές δυνάμεις στις χώρες αυτές και θα τις ωθήσει στον δρόμο της ανάπτυξης. Συμπυκνωμένο το επιχειρήμα που προβάλλει ο Stiglitz στις δύο τελευταίες του δημοσιεύσεις είναι ότι οι πολιτικές απελευθέρωσης των αγορών σε διεθνές επίπεδο ωφελούν τις πλούσιες χώρες και, ιδιαίτερα, το επενδυτικό αλλά και το καιροσκοπικό κεφάλαιο.¹⁰ Παρόλα αυτά, οι προτάσεις που ο ίδιος καταθέτει δεν είναι διαμετρικά αντίθετες με τις 'νεοφιλελεύθερες' προτάσεις της συναίνεσης της Washington. Αντίθετα: αναγνωρίζει τη σημασία της απελευθέρωσης των αγορών και την ανάγκη αναγνώρισης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων ατόμων και επιχειρήσεων,

αναγνωρίζει, όμως, επίσης ότι, σε όλες αυτές τις διαδικασίες που έχει δρομολογήσει η παγκοσμιοποίηση, στο κράτος ανήκει 'ένας σημαντικός ρόλος' ο οποίος μπορεί να ορίζεται ανάλογα με τη χώρα και την περιοχή. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να επιδιώκεται μια κατάλληλη ισορροπία μεταξύ κράτους και αγοράς η οποία θα εξασφαλίζει τις απαιτούμενες ελευθερίες και την ευελιξία που η αγορά χρειάζεται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και, από την άλλη, το κράτος θα προστατεύει την κοινωνία και τις ασθενέστερες τάξεις από τα αρνητικά αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης.

Και ο J. Stiglitz και οι Yergin & Stanislaw αναγνωρίζουν ότι η κινητήρια δύναμη της παγκοσμιοποίησης είναι οι μεγάλες επιχειρήσεις. Στον συλλογικό τόμο που επιμελούνται οι P. Hall & D. Soskice, οι επιχειρήσεις εντάσσονται στο ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο του οικονομικού συστήματος κάθε χώρας και αναγνωρίζεται ότι η θέση τους επηρεάζεται από ένα θεσμικό καθεστώς το οποίο δημιουργεί συγκριτικά πλεονεκτήματα [comparative institutional advantages] που επιτρέπουν στις επιχειρήσεις να εκδηλώνουν τρόπους συμπεριφοράς και να επιλέγουν στρατηγικές που τις ευνοούν. Ανάλογα με το θεσμικό καθεστώς κάθε χώρας, οι συγγραφείς αυτοί διακρίνουν, ιδεοτυπικά, δύο μοντέλα αγορών. Το πρώτο αναγνωρίζει την ελευθερία της αγοράς ως τη βασική συνιστώσα του κρατούντος θεσμικού πλαισίου, ενώ το δεύτερο διακρίνει την καθοριστική σημασία που αποκτούν ρυθμίσεις που δεν δημιουργούνται στην αγορά αλλά της επιβάλλονται από εκτός της αγοράς παράγοντες. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν οι 'φιλελεύθερες οικονομίες της αγοράς' [liberal market economies, LME] και στη δεύτερη οι 'συντονισμένες οικονομίες της αγοράς' [coordinated market economies, CME]. Στις LME οι επιχειρήσεις οργανώνουν τη δραστηριότητά τους κυρίως στη βάση ιεραρχικών σχέσεων και ανταγωνιστικών διευθετήσεων. Οι θεσμοί είναι προσανατολισμένοι στις ανάγκες της αγοράς και διαμορφώνουν τους όρους για τον συντονισμό των προσπαθειών των οικονομικών δρώντων. Στις CME οι επιχειρήσεις εξαρτώνται περισσότερο από μη αγοραίες σχέσεις για τον συντονισμό των προσπαθειών τους. Στις οικονομίες αυτές καθοριστικός είναι ο ρόλος της συνεργασίας των δρώντων στη βάση σχέσεων εμπιστοσύνης και λιγότερο ανταγωνιστικών σχέσεων. Σε αντίθεση με τις LME, όπου οι ισορροπίες προκύπτουν από τη σχέση προσφοράς και ζήτησης στα πλαίσια του ανταγωνισμού και της λειτουργίας των τιμών, οι ισορροπίες στις CME προκύπτουν από στρατηγικές επιλογές επιχειρήσεων και δρώντων υποκειμένων. Τώρα, γράφουν οι συγγραφείς, 'υπάρχει μια ευρεία συμφωνία ότι το θεσμικό πλαίσιο ορίζει το επίπεδο της ανάπτυξης και της τεχνολογικής προόδου'. Το

σημείο στο οποίο, μεταξύ άλλων, οι Hall & Soskice επικεντρώνουν την προσοχή τους είναι οι καινοτομίες στην αλυσίδα παραγωγής και στις διαδικασίες, 'αφού η ικανότητα των επιχειρήσεων να καινοτομούν επηρεάζει αποφασιστικά την μακροπρόθεσμη επιτυχία τους' και διακρίνουν μεταξύ 'ριζοσπαστικών καινοτομιών' [radical innovation] και 'σταδιακών καινοτομιών' [incremental innovation]. Οι πρώτες προκαλούν ουσιαστικές αλλαγές στις διαδικασίες και την παραγωγή αγαθών, ενώ οι δεύτερες προκαλούν συνεχείς αλλά μικρής κλίμακας προόδους και στις διαδικασίες και στην παραγωγή αγαθών. Είναι εξαιρετικά χρήσιμες όσο και ρηξικέλευθες οι συνεπαγωγές αυτής της διάκρισης σε 'ριζοσπαστικές' και 'σταδιακές' καινοτομίες αφού χαρακτηρίζουν και διακρίνουν τους δύο τύπους καπιταλισμού, τον ηπειρωτικό και τον αγγλοσαξονικό, οι οποίοι *mutatis mutandis*, κυριαρχούν στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Οι ριζοσπαστικές καινοτομίες χαρακτηρίζουν εκείνες τις οικονομίες που ενδιαφέρονται για ραγδαίες αλλαγές και πρόοδο 'που στοχεύουν στην παραγωγή νέων προϊόντων', που αντλούν κεφάλαια από το χρηματιστήριο και τα επενδύουν με σκοπό το γρήγορο κέρδος. Οι σταδιακές καινοτομίες συνοδεύονται από συνεχείς μεν αλλά μικρής κλίμακας προόδους στην οργάνωση και τις διαδικασίες παραγωγής, διατηρούν δε την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων στις αγορές επειδή οδηγούν στην παραγωγή προϊόντων υψηλής ποιότητας. Οι ριζοσπαστικές καινοτομίες καθίστανται απαραίτητες σε τομείς ταχείας τεχνολογικής ανάπτυξης βασισμένης στην έρευνα, όπως είναι οι τομείς της βιοτεχνολογίας, των ημιαγωγών, του λογισμικού, αλλά και σύνθετων συστημάτων, όπως είναι οι τηλεπικοινωνίες, τα οπτικά συστήματα και οι υπηρεσίες. Οι σταδιακές καινοτομίες βοηθούν περισσότερο στην παραγωγή κεφαλαιουχικών αγαθών, δηλαδή προϊόντων που συμβάλλουν στην επέκταση και διεύρυνση της παραγωγικής βάσης, όπως μηχανές, εργαλεία, κ.λπ. Για την παραγωγή αυτών των αγαθών αναγκαία είναι η ύπαρξη καλά εκπαιδευμένης εργατικής δύναμης, γεγονός που προϋποθέτει μακρόχρονη παρουσία στην επιχείρηση, αυτονομία και δυνατότητες επιρροής στις αποφάσεις.

Όλα αυτά έχουν σημαντικές συνέπειες για την όλη λειτουργία των επιχειρήσεων στις LME και στις CME. Οι Hall & Soskice τονίζουν ότι οι προσανατολισμένες στις αγορές και τις απαιτήσεις τους [fluid markets] οικονομίες έχουν ανάγκη μια υψηλή κερδοφορία που κάνει δυνατή την ικανοποίηση των μετόχων –αυξάνει την τιμή της επιχείρησης στα χρηματιστήρια–, γεγονός που τους επιτρέπει να συμμετέχουν με αξιώσεις στις διαδικασίες συγχωνεύσεων και εξαγορών [merger and acquisition] που δίνουν το στίγμα

τους στον σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό. Ενώπιον του κινδύνου οι επιχειρήσεις στις CME να μείνουν στο περιθώριο, συμμετέχουν και εκείνες σε αυτόν τον διεθνή ανταγωνισμό και προσαρμόζονται, εν μέρει, στους ρυθμούς που επιβάλλουν οι επιχειρήσεις των LME, διατηρούν όμως ορισμένα από τα θεσμικά συγκριτικά πλεονεκτήματα των CME, δραστηριοποιούμενες προπάντων στην παραγωγή υψηλής ποιότητας κεφαλαιουχικών αγαθών σε προσιτές τιμές. Σε κάθε περίπτωση, και στις LME και στις CME, καθοριστικός είναι ο ρόλος του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και των χρηματιστηρίων.¹¹

Από όλα αυτά προκύπτει ότι το θεσμικό πλαίσιο των LME είναι πολύ ευνοϊκό για ριζοσπαστικές καινοτομίες. Οι αγορές εργασίας, με ελάχιστα εμπόδια για προσλήψεις και απολύσεις [hire and fire] και υψηλούς δείκτες κινητικότητας, επιτρέπουν στις επιχειρήσεις που ενδιαφέρονται για την παραγωγή και την ανάπτυξη μιας εντελώς νέας σειράς προϊόντων να απασχολούν εργατικό δυναμικό με τις κατάλληλες δεξιότητες γνωρίζοντας ότι μπορούν να το απολύσουν όταν η προσπάθεια ολοκληρωθεί και να το αντικαταστήσουν όταν νέες προοπτικές για αγαθά ανοίγονται στις αγορές. Εκτεταμένες αγορές κεφαλαίων [equity market], απανταχού παρόντες shareholder και λίγα εμπόδια για συγχωνεύσεις και εξαγορές επιτρέπουν στις επιχειρήσεις να επιδιώκουν πρόσβαση σε νέες ή ριζικά διαφορετικές τεχνολογίες και αγορές αποκτώντας άλλες εταιρείες, ενώ η παρουσία ριψοκίνδυνων κεφαλαίων [venture capital] επιτρέπει στους επιστήμονες και τους μηχανικούς να προωθούν τις ιδέες τους στις αγορές. Το γεγονός ότι όλες οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στις διεθνείς αγορές, ανεξάρτητα εάν προέρχονται από τις LME ή τις CME, επιδιώκουν συγχωνεύσεις και εξαγορές κινδυνεύουν όμως και οι ίδιες να αγοραστούν ή να συγχωνευτούν από άλλες, δημιουργεί ένα αυξημένο ενδιαφέρον για τη διατήρηση της τιμής των μετοχών τους σε υψηλά και ανταγωνιστικά επίπεδα, γεγονός που αποδεικνύεται από την αξιολόγηση ειδικών εταιρειών, των rating agencies, και του ίδιου του χρηματιστηρίου. Όπως ήδη αναφέραμε, παρά τις παραχωρήσεις των εργαζομένων της Siemens και άλλων εταιρειών, η αξία της μετοχής της στο χρηματιστήριο παρέμεινε υποτιμημένη, διότι η αγορά θεωρούσε ότι ο αριθμός των απασχολούμενων στην εταιρεία ήταν μεγαλύτερος του αναγκαίου για την αύξηση της κερδοφορίας της, άρα και για την ικανοποίηση με μεγαλύτερα μερίσματα των μετόχων της, των shareholder. Αυτό δείχνει τους υπάρχοντες εξαναγκασμούς στις διεθνείς αγορές και τη σημασία που αποκτά η shareholder value στον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό. Είναι η πραγματι-

κότητα και οι ανάγκες στις διεθνείς αγορές που δίνουν στις επιχειρήσεις των LME συγκριτικά πλεονεκτήματα τα οποία συνδέονται με τις ελευθερίες που οι επιχειρήσεις των CME δεν διαθέτουν. Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από τις αναπτύξεις των Hall & Soskice αλλά και άλλων συγγραφέων, π.χ. του Vitols και της Thelen, σε αυτόν τον συλλογικό τόμο, αν και σε πολλές περιπτώσεις οι επιμελητές διαπιστώνουν ότι, ακριβώς λόγω του ευνοϊκού θεσμικού όσο και συναινετικού πλαισίου, οι επιχειρήσεις που δρουν στις CME απολαμβάνουν συγκριτικά οικονομικά πλεονεκτήματα, αυτά όμως μακροπρόθεσμα. Η όλη, βέβαια, λογική των διεθνών αγορών και των αναγκών των shareholders συνδέεται με ένα καθεστώς υψηλών αποδόσεων στο μικροεπίπεδο, γεγονός που στη βιβλιογραφία αποδίδεται με τον όρο *short-termism* σε αντίθεση με τον όρο *long-termism*¹² που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις διαδικασίες και τις αποδόσεις στο μακροεπίπεδο που συντελούνται στις CME και ικανοποιούν τις απαιτήσεις των stakeholder.

Παρά τα πολλά πλεονεκτήματα τα οποία δίνει η παγκοσμιοποίηση στις LME, εντούτοις οι συγγραφείς αυτού του συλλογικού έργου πολύ απέχουν από το να κηρύξουν το τέλος των CME και την τελική νίκη του νεο-αμερικανικού shareholder capitalism. Στον τόμο αυτόν αναφέρονται πολλά επιχειρήματα υπέρ της διαφορετικότητας των δύο μοντέλων, του shareholder και του stakeholder capitalism και παρουσιάζεται σε ποιους τομείς της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας το ένα και το άλλο μοντέλο αποδίδουν περισσότερο. Ενδιαφέρον έχει η παρατήρησή τους ότι και οι δύο τύποι επιχειρήσεων ακολουθούν, μεταξύ άλλων και μια πολιτική *institutional arbitrage*. Για να εκμεταλλευθούν, δηλαδή, το θεσμικό πλαίσιο και τα συγκριτικά πλεονεκτήματα κάθε τύπου οικονομίας της αγοράς, LME ή CME, οι μεγάλες επιχειρήσεις εγκαθιστούν μέρη της παραγωγής τους εκεί όπου οι όροι είναι ευνοϊκότεροι για συγκεκριμένες επενδύσεις και παραγωγικές δραστηριότητες. Για παράδειγμα, η Deutsche Bank μεταφέρει μέρος των δραστηριοτήτων της στο Λονδίνο και στο Σικάγο, η γερμανική φαρμακοβιομηχανία στις ΗΠΑ. Αντίστροφα, η General Motors επενδύει στο Ντίσελντορφ. Οι γερμανικές επιχειρήσεις επενδύουν στη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ διότι θέλουν να προωθήσουν *radical innovations*, ενώ οι αμερικανικές επενδύουν στη Γερμανία διότι θέλουν να προωθήσουν *incremental innovations*. Εκείνο, όμως, που γενικά καταγράφεται ως τάση και το αναγνωρίζουν οι συγγραφείς του συλλογικού αυτού τόμου είναι η αύξηση της δύναμης των μεγάλων επιχειρήσεων και στους δύο τύπους οικονομίας της αγοράς (LME και CME), γεγονός που επιτρέπει στις επιχειρήσεις αυτές να κάνουν επιλογές φυγής [*exit*] σε άλλες

ευνοϊκότερες περιοχές και αγορές για να αποφύγουν την απειλή επιθετικών εξαγορών [hostile takeover].¹³

Αυτό το πλεονέκτημα δεν διαθέτουν οι εργαζόμενοι, γεγονός που δημιουργεί κοινωνικές εντάσεις, αφού το οργανωμένο εργατικό κίνημα και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα προβάλλουν αντιστάσεις για να αποφύγουν την απειλή μείωσης της δύναμής τους που διαγράφεται. Η αλήθεια είναι ότι το εργατικό κίνημα και τα κόμματα δεν περιορίζονται στην προβολή αντίστασης αλλά προχωρούν και στην επεξεργασία πολιτικών που συμβάλλουν εν μέρει στη συγκράτηση των φυγόκεντρων δυνάμεων που εκδηλώνονται στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Παράδειγμα το πλήθος των συμφωνιών που υπογράφονται μεταξύ επιχειρήσεων και συνδικάτων αλλά και η κοινή δήλωση των T. Blair και G. Schröder για μια 'οικονομία της αγοράς' και όχι 'κοινωνία της αγοράς'.

Βέβαια, εδώ προβάλλεται ένα είδος βιβλιογραφίας που στηρίζει την ερμείωση διαδεδομένη αντίληψη ότι, στο μέτρο που οι καπιταλιστικές δομές παγκοσμιοποιούνται, οι οικονομίες συγκλίνουν στην κατεύθυνση του κρατούμενου τύπου καπιταλισμού, δηλαδή του νεο-αμερικανικού shareholder capitalism. Εναντίον αυτής της θέσης [convergence approach] επιχειρηματολογούν οι συντελεστές του συλλογικού έργου *Varieties of Capitalism*. Η δική τους αντίληψη των καπιταλιστικών διαφορών τους επιτρέπει να προβάλλουν αυτές ακριβώς τις διαφορές σε CME και LME που στην έρευνα αποδεικνύεται ότι όχι μόνον ωθούν μια άλλου είδους ανάπτυξη αλλά και ότι αλληλοσυμπληρώνονται σε τέτοιο βαθμό, ώστε η μία να ωφελείται από τα πλεονεκτήματα της άλλης. Η γνώμη των συντελεστών αυτού του συλλογικού έργου είναι ότι οι επιχειρήσεις στις LME τείνουν περισσότερο να μεταφέρουν δραστηριότητες στο εξωτερικό για να εξασφαλίσουν φτηνά εργατικά χέρια και ευνοϊκούς όρους δράσης [exit option] ενώ οι επιχειρήσεις των CME είναι λιγότερο κινητικές και ενδιαφέρονται περισσότερο να διαμορφώνουν οι ίδιες τους όρους δραστηριότητάς τους [voice option]. Αιτία αυτών των διαφορετικών προσανατολισμών θεωρείται ότι είναι η δυνατότητα των πρώτων να συντονίζουν τις προσπάθειες χρησιμοποιώντας τις δομές της αγοράς που συνήθως διαθέτουν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, ενώ οι δεύτερες προωθούν εταιρικές στρατηγικές που στηρίζονται σε δεξιότητες και θεσμικές ρυθμίσεις που είναι δύσκολο να βρεθούν αλλού.

Μια άλλη διάσταση της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας αναδεικνύεται από τις μελέτες που παρουσιάζουν οι Fr. Scharpf & V. Schmidt. Εδώ έχουμε μια συλλογική έρευνα στην οποία εντάσσονται δώδεκα χώρες του ΟΟΣΑ,

ταξινομημένες σύμφωνα με την περίφημη τυπολογία του G. Esping-Andersen (1990) σε τρεις μεγάλες 'οικογένειες'. Κατά τον δανό συγγραφέα, 'οι χώρες του κοινωνικού καπιταλισμού' χωρίζονται σε εκείνες που ο ίδιος αποκαλεί 'σοσιαλδημοκρατικές' (οι σκανδιναβικές χώρες), σε εκείνες που ονομάζει 'χριστιανοδημοκρατικές' ή 'συντηρητικές' (οι χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης) και στις 'φιλελεύθερες' (οι αγγλοσαξονικές χώρες). Από την πρώτη 'οικογένεια', για τη συγκριτική έρευνα που μας ενδιαφέρει, έχουν επιλεγεί η Δανία και η Σουηδία, από τη δεύτερη η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία, η Ολλανδία, η Ελβετία, η Αυστρία και το Βέλγιο, και από την τρίτη 'οικογένεια' το Ηνωμένο Βασίλειο, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία. Οι επιμελητές της έρευνας αυτής τονίζουν το γεγονός ότι και μεταξύ των 'οικογενειών' καθώς και μεταξύ των μελών των 'οικογενειών' αυτών υπάρχουν αισθητές ομοιότητες αλλά, προπάντων, διαφορές πράγμα που αναδεικνύεται ξεκάθαρα στις αφιερωμένες στις δώδεκα χώρες ξεχωριστές μελέτες.

Η εξέλιξη όλων αυτών των 'αναπτυγμένων κρατών πρόνοιας' χωρίζεται σε δύο μεγάλες περιόδους: σε εκείνη της 'εθνικής κυριαρχίας' όταν τα κράτη είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν τους όρους παραγωγής, διανομής, απασχόλησης αλλά και τις επενδύσεις χωρίς να θέτουν σε κίνδυνο τη βιωσιμότητα και τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των οικονομιών τους και σε εκείνη την περίοδο που αρχίζει με την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods και με τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις (1973 και 1979/1980). Και στις δύο αυτές περιόδους ερευνώνται οι όροι εξέλιξης του κοινωνικού κράτους πρόνοιας υπό συνθήκες περιορισμένων επιλογών εξόδου στην πρώτη και διευρυνμένων επιλογών εξόδου για κεφάλαια, αγαθά και υπηρεσίες στη δεύτερη.

Οι χώρες της έρευνας αντιμετωπίζουν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, όμοιες περίπου, σε γενικές γραμμές, προκλήσεις του διεθνούς περιβάλλοντος γεγονός που κάνει όλο και πιο δύσκολη τη διατήρηση του υψηλού επιπέδου παροχών τις οποίες είχαν επιτύχει κατά τη 'χρυσή περίοδο' [golden age] 1945-1975.¹⁴ Στις εμπειρικές έρευνες (του δεύτερου τόμου) η προσοχή επικεντρώνεται σε εκείνες τις πολιτικές που δρομολογήθηκαν για να αντιμετωπιστούν οι πιέσεις του διεθνούς περιβάλλοντος. Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης ήταν εκείνη, ακριβώς, που ενέτεινε τους ρυθμούς ολοκλήρωσης της διεθνούς αγοράς, μιας αγοράς που όλο και περισσότερο περνούσε στον έλεγχο των πολυεθνικών εταιρειών. Όπως ήδη αναφέραμε, οι πολυεθνικές αυτές εταιρείες εφάρμοσαν από την αρχή μια επιθετική πολιτική κατάκτησης, ελέγχου και δημιουργίας νέων αγορών εκμεταλλευόμενες τις δυνατότητες που προσφέρουν οι μεγάλες χρη-

ματαγορές και τα χρηματιστήρια από όπου αντλούν τα αναγκαία για τις δραστηριότητές τους κεφάλαια. Η αύξηση της σημασίας της νομισματικής σε βάρος της πραγματικής συσσώρευσης, στην οποία επίσης έχουμε αναφερθεί, το γεγονός δηλαδή ότι οι επενδυτές που προέρχονται κυρίως από τις μεσαίες τάξεις αλλά και θεσμικοί επενδυτές κάθε είδους (mutual funds, pension funds, equity funds, insurance κ.λπ.) ενδιαφέρονται περισσότερο για τη γρηγορότερη και ευνοϊκότερη απόδοση των χαρτοφυλακίων τους και γι' αυτό ψάχνουν να βρουν ευνοϊκότερους όρους, δημιούργησε την ανάγκη εξυπηρέτησής τους, γεγονός που έστρεψε το ενδιαφέρον των επιχειρήσεων σε γρήγορες και υψηλές αποδόσεις που μόνον με την κινητοποίηση μεγάλου όγκου κεφαλαίων και με ριζικές καινοτομίες στην παραγωγή και την προσφορά θα μπορούσαν να επιτευχθούν. Αυτή η εξέλιξη μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τη δυναμική του αγγλοσαξονικού/αμερικανικού τύπου καπιταλισμού και τον βασικό του προσανατολισμό στη shareholder value και στο short-termism.

Εκείνο που περισσότερο έλκει το ενδιαφέρον των πρωταγωνιστών της διεθνούς οικονομίας –κράτων, επιχειρήσεων, διεθνών οργανισμών αλλά και επενδυτών κάθε είδους– είναι η διαμόρφωση στις αγορές ενός ευνοϊκού κλίματος για την ευρύτερη κυκλοφορία των κεφαλαίων αλλά και την ικανοποίηση των συμφερόντων των επενδυτών. Η οικονομική λογική επιβάλλει, λοιπόν, τα κράτη και οι επιχειρήσεις να έχουν μια τέτοια παρουσία στις διεθνείς αγορές που να αυξάνει το ενδιαφέρον των επενδυτών για τα προϊόντα που προσφέρουν.

Στον πρώτο, τον θεωρητικό τόμο, οι επιμελητές του συλλογικού αυτού έργου αναφέρονται στο καινούριο τοπίο που διαμορφώνεται στα πλαίσια των παγκοσμιοποιημένων διαδικασιών και διαπιστώνουν ότι οι δύο βασικές αντιλήψεις που έχουν διατυπωθεί στη βιβλιογραφία, δηλαδή εκείνη της σχετικής σύγκλισης των οικονομιών και η άλλη της διατήρησης των διαφορών στο επίπεδο του εθνικού κράτους (που υποστηρίζουν και οι Hall & Soskice, Vitols κ.λπ.), χρησιμοποιούν μάλλον γενικά και λίγο επικεντρωμένα επιχειρήματα έτσι ώστε να είναι ασυμβίβαστα μεταξύ τους, ενώ οι εμπειρικές τους αποδείξεις δεν είναι πειστικές. Υποστηρίζεται, μάλιστα, ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1990, που ολοκληρώθηκαν οι έρευνες στις οποίες αναφέρονται, ελλείπουν συστηματικές συγκριτικές όσο και λεπτομερείς δημοσιεύσεις για αλλαγές στη δομή και στις επιδόσεις πολλών αναπτυσσόμενων κοινωνικών κρατών που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην έρευνα. Εκείνο που ενδιαφέρει τους συγγραφείς του συλλογικού αυτού έργου είναι να αναδείξουν αυτά που οι ίδιοι αποκαλούν 'κοινές προκλήσεις-διαφορετικές απαντή-

σεις', εξετάζοντας το υλικό τους στη βάση τριών μεταβλητών: οικονομικές αδυναμίες και θεσμικές δυνατότητες, πολιτικές αποτυχίες και αποτελεσματικές απαντήσεις και ο ρόλος των αξιών και του λόγου [discourse] στις πολιτικές προσαρμογής [politics of adjustment]. Το μήνυμα αυτής της συλλογικής ερευνητικής προσπάθειας βρίσκεται, κατά τους επιμελητές, στον υπό-τιτλο του πρώτου τόμου: From vulnerability to competitiveness.

Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ερευνητών βρίσκεται, λοιπόν, η πολιτική που ακολούθησαν οι δώδεκα επιλεγμένες χώρες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της απασχόλησης και των αδιεξόδων του κοινωνικού κράτους που προκαλούν οι αλλαγές στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον. Το γεγονός ότι εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στις προκλήσεις αλλά και στις απαντήσεις διαφοροποιεί, κατά τη δήλωση των Scharpf & Schmidt, το δικό τους εγχείρημα από τις περισσότερες έρευνες για την οικονομία και την πολιτική των κρατών πρόνοιας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Το βασικό τους πρόβλημα, για το οποίο θέλουν να βρουν τη/μία απάντηση είναι εάν οι πολιτικές που επιλέγονται από τις διάφορες κυβερνήσεις μπορούν ή δεν μπορούν να προκαλέσουν αποτελεσματικές απαντήσεις στις προκλήσεις που έχουν εντοπιστεί. Για τον λόγο αυτόν παρακολουθούν την εξέλιξη των μεταβλητών: πληθωρισμός, ανεργία, φτώχεια, ανισότητες, αρχίζοντας από τα τέλη του 'οικονομικού θαύματος' στα μέσα της δεκαετίας του 1970, γεγονός που τους επιτρέπει να διαπιστώσουν εάν οι όποιες αλλαγές στις μεταβλητές αυτές στην περίοδο των 30 χρόνων που ερευνούν (1970-2000) επηρεάζονται από εξελίξεις στο διεθνές περιβάλλον (παγκοσμιοποίηση) ή είναι, περισσότερο, προϊόν εσωτερικών αλλαγών.

Και οι 12 χώρες που έχουν επιλεγεί ανήκουν στον τύπο του 'κράτους πρόνοιας' με εκτεταμένα δίκτυα προστασίας και θεσμούς που εξασφαλίζουν την αναγκαία νομιμοποίηση ενώπιον των πολιτών. Προβλήματα αρχίζουν να εμφανίζονται μετά το τέλος της 'χρυσής εποχής', με την άνοδο του πληθωρισμού και την ανεργία (στασιμοπληθωρισμός) ενώ η σταδιακή ολοκλήρωση των αγορών, αγαθών και κεφαλαίων προκαλεί διαφορετικών ειδών ρήξεις αλλά και αντιδράσεις. Εδώ αναδεικνύονται οι υπάρχουσες διαφορές μεταξύ εκείνων των κρατών που χρηματοδοτούν το κοινωνικό τους κράτος με τη φορολογία (σκανδιναβικό και αγγλοσαξονικό μοντέλο) και εκείνων που το χρηματοδοτούν με εισφορές των εργαζομένων και των εργοδοτών (ηπειρωτικό ευρωπαϊκό μοντέλο). Είναι ακριβώς οι ιστορικές καταβολές των κοινωνικών κρατών οι οποίες αποδείχτηκαν καθοριστικές στη διαμόρφωση των συστημάτων αυτών στο χρονικό διάστημα μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο Πό-

λεμο και επηρέασαν την εξέλιξή τους στην εποχή της ολοκλήρωσης των αγορών και της παγκοσμιοποίησης. Ενώ στο ηπειρωτικό ευρωπαϊκό μοντέλο καθοριστική ήταν η επίδραση των πρώτων μέτρων προστασίας των εργαζομένων που ελήφθησαν στη Γερμανία στα τέλη του 19ου αιώνα από τον Bismark, υπό την πίεση του εργατικού κινήματος και της καθολικής κοινωνικής διδασκαλίας, στις σκανδιναβικές χώρες επικράτησε πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η αλληλέγγυα εξισωτική παράδοση των δικαιωμάτων όλων η ικανοποίηση των οποίων αποτελεί προϋπόθεση και ευθύνη του κράτους και στο αγγλοσαξονικό μεταπολεμικό μοντέλο η ευθύνη του κράτους περιορίστηκε στην παροχή μιας βασικής προστασίας για όλους. Και στα τρία αυτά μοντέλα κοινωνικού κράτους, η ολοκλήρωση των οποίων συνοδεύτηκε από την επέκταση του δημόσιου τομέα, η προσφερόμενη προστασία άρχισε να διαφοροποιείται, ακόμη και να περιορίζεται, υπό την πίεση της οικονομικής κρίσης, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Η επιτυχία ή η αποτυχία στην παροχή ολοκληρωμένης προστασίας σε εποχές οικονομικής κρίσης, τονίζουν οι Fr. Scharpf & V. Schmidt, εξαρτώνται και από την ανάπτυξη των συστημάτων των βιομηχανικών σχέσεων [coordinated/uncoordinated collective bargaining] όσο και από τα μοντέλα εταιρικής διοίκησης [corporate governance] που είχαν επικρατήσει και όπως γνωρίζουμε εμφάνιζαν αισθητές διαφορές στις CME και στις LME. Γενικά, οι επιμελητές αυτής της συλλογικής έκδοσης τονίζουν τη σημασία των θεσμικών ρυθμίσεων κάθε χώρας και την επιρροή που αυτές σε δεδομένες καταστάσεις μπορούν να ασκήσουν στη μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία ή αποτυχία μέτρων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι, γενικά, από τις δυσκολίες που προκάλεσαν οι εξελίξεις στο διεθνές σύστημα, προπάντων η διαδικασία ολοκλήρωσης των αγορών και η παγκοσμιοποίηση, λιγότερο ζημιωμένες βγήκαν οι χώρες με κορπορατιστικές διεργασίες και θεσμούς συντονισμού των βιομηχανικών τους σχέσεων (δηλαδή, οι γνωστές μας CME), ενώ οι άλλες υποχρεώθηκαν να περάσουν με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, μια διαδικασία προσαρμογής των δομών και των θεσμών τους στις συντελούμενες σε παγκόσμιο επίπεδο αλλαγές. Οι εμπειρικές έρευνες που δημοσιεύονται στον δεύτερο τόμο και είναι αφιερωμένες στα συστήματα πρόνοιας των δώδεκα επιλεγμένων χωρών, αναδεικνύουν την 'πολυπλοκότητα' και τις ουσιαστικές διαφορές μεταξύ αυτών των κρατών-μελών των τριών 'οικογενειών', έτσι ώστε να μπορούμε να διαπιστώσουμε πώς ομοιότητες και διαφορές, συγκλίσεις και αποκλίσεις εξισορροπούνται στα πλαίσια του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος. Όπως και στον συλλογικό

τόμο των Hall & Soskice, έτσι και στη συλλογική έρευνα των Scharpf & Schmidt το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γερμανία αναδεικνύονται, *mutatis mutandis*, στα δύο 'καθαρά' μοντέλα: το πρώτο του καπιταλισμού της αγοράς (LME) και το δεύτερο του συντονισμένου καπιταλισμού (CME), με έντονα κορπορατιστικά στοιχεία που συναντάμε περισσότερο στο σκανδιναβικό μοντέλο (Σουηδία). Βέβαια οι Scharpf & Schmidt μας προειδοποιούν ότι, με δεδομένη την εστίαση του ενδιαφέροντος των δικών τους ερευνητών στα συγκεκριμένα κράτη πρόνοιας και με δεδομένα τα όρια που θέτει το υψηλής περιπλοκότητας σχέδιό τους, δεν έχουν ερευνήσει 'συστηματικά τις αιτιακές συνεπαγωγές των διαφορετικών μοντέλων καπιταλισμού και των συστημάτων εταιρικής διοίκησης', όπως θα όφειλαν, και αυτό διότι

... βρέθηκαν οι ίδιοι υπερφορτωμένοι από την περιπλοκότητα και ενδεχομενικότητα μιας πλατιάς συγκυρίας παραγόντων εντός των οποίων οι επιδράσεις των πολιτικών θεσμών και των πολιτικών λόγων [discourse] έπρεπε να ταυτοποιηθούν.

Οι έρευνες στις επιλεγμένες χώρες έδειξαν ότι οι καταστάσεις όπου οι ίδιοι οι θεσμοί ευνοούν αποτελεσματικές λύσεις για ένα είδος προβλήματος, αποτυγχάνουν όταν έρχονται αντιμέτωποι με άλλου είδους προκλήσεις. Οι αιτίες θα πρέπει να αναζητηθούν στις ριζικές αλλαγές που συντελέστηκαν και εξακολουθούν να συντελούνται μετά το τέλος της 'χρυσής εποχής' και συνδέονται με τη βαθιά και με διάρκεια οικονομική κρίση αλλά και με την επικράτηση σε παγκόσμιο επίπεδο νέων καταστάσεων και συσχετισμών (ας μην ξεχνάμε, εδώ, τη δυναμική εμφάνιση των νέων κρατών 'NIC', ιδιαίτερα της Κίνας) που ακόμη δεν είχαν, και εξακολουθούν να μην έχουν, ταυτοποιηθεί στην έκταση που η έρευνα χρειάζεται.

Στη δική του συμβολή, (Economic Changes, Vulnerabilities and Institutional Capabilities, τ. 1, σελ. 21-124), ο Scharpf πραγματεύεται το θέμα που σε αυτό το βιβλιογραφικό δοκίμιο κυρίως μας ενδιαφέρει, και υποστηρίζει ότι το πλήθος των αλλαγών που λαμβάνουν χώρα στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα προκαλούνται από την αυξανόμενη κινητικότητα του πραγματικού κεφαλαίου [real capital] και την απελευθέρωση των financial markets, γεγονός που αυξάνει τις δυνατότητες αποφυγής του φόρου εισοδήματος από κεφάλαιο [capital incomes]. Ιδιαίτερη σημασία δίνει ο Scharpf στην αύξηση της functional mobility, δηλαδή της λειτουργικής κινητικότητας των διαφορετικών τύπων παγίου κεφαλαίου [capital assets]. Όλα αυτά ενισχύουν τη shareholder value η οποία και εντάσσεται σε μια 'δεύτερη' αγορά χρήματος που

απορροφά έναν αυξανόμενο όγκο κεφαλαίων τα οποία ωθούνται από την ελπίδα κερδοσκοπικών κερδών και που ποτέ δεν θα 'προσγειωθούν' με την έννοια ότι δεν θα χρησιμοποιηθούν στη χρηματοδότηση παραγωγικών επενδύσεων.

Αποτέλεσμα αυτής της μετάβασης σε κερδοσκοπικές πράξεις 'είναι μια έλλειψη κεφαλαίου στην πραγματική οικονομία που ανατρέπει την ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας'. Οι εξελίξεις αυτές, που θεωρούνταν χαρακτηριστικές του αγγλοσαξονικού /νεο-αμερικανικού τύπου καπιταλισμού γενικεύονται σε τέτοιο βαθμό την εποχή της παγκοσμιοποίησης ώστε να συμπαράσφουρουν και τις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης και τις σκανδιναβικές. Έτσι, δυσκολεύεται η χρηματοδότηση έργων με μακροπρόθεσμες αποδόσεις ενώ, αντίθετα, προκρίνονται δραστηριότητες που ανταποκρίνονται στον στόχο της υψηλής κερδοφορίας των έντονα κινητικών θεσμικών επενδυτών και των επαγγελματιών αναλυτών στην υπηρεσία τους. Για αυτούς, τονίζει ο Scharpf, ολόκληρος ο κόσμος είναι ένας δυνητικός χώρος για κερδοσκοπικές επενδύσεις.¹⁵

Όμως, στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, με αποδεκτούς τους δημοκρατικούς θεσμούς και ισχυρό εργατικό κίνημα, κερδοσκοπικές δραστηριότητες και μικροπρόθεσμες αποδόσεις είναι δύσκολο να υλοποιηθούν. Από την άλλη μεριά, οι μεγάλες παροχές του κράτους πρόνοιας, όπως και ορισμένες κατακτήσεις των εργαζομένων, δημιουργούν εμπόδια στην επενδυτική δραστηριότητα και οξύνουν το πρόβλημα της ανεργίας. Οι συγγραφείς του συλλογικού αυτού έργου αναδεικνύουν αυτά τα προβλήματα, από τα οποία επιλέγουμε δύο χαρακτηριστικά: το πρόβλημα του εκτός μισθού κόστους της εργατικής δύναμης [non-wage labour costs, Nebenkosten] –ιδιαιτέρως τις εισφορές για κοινωνική ασφάλιση που πληρώνουν οι εργοδότες–, και το πρόβλημα των 'υψηλής προστασίας αμοιβών' [reservation wage], δηλαδή του προστατευόμενου ελάχιστου μισθού κάτω από το όριο του οποίου δεν επιτρέπεται να πληρωθεί ο εργαζόμενος.

Όπως ήδη αναφέραμε, ο πρώτος τόμος της συλλογικής αυτής έρευνας επικεντρώνεται στη θεωρία αξιοποιώντας σε συγκριτική βάση τις εμπειρικές αναλύσεις των εξελίξεων στις δώδεκα επιλεγμένες χώρες. Ο δεύτερος τόμος περιέχει ακριβώς αυτές τις αναλύσεις των επιμέρους χωρών στη βάση ενός ράστερ υποθέσεων και προβλημάτων που επιτρέπουν συγκρίσεις των συγκλίσεων και αποκλίσεων της ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής στις τρεις δεκαετίες (1970-2000) μεταξύ των 'οικογενειών' και των εντεταγμένων στην έρευνα χωρών.

Εκείνο που από τις μελέτες αυτές αναδεικνύεται είναι ότι:

- Οι διαφορές στις πολιτικές που έχουν επιλέξει οι δώδεκα χώρες σε σχέση με την αντιμετώπιση της παγκοσμιοποίησης και των μεταρρυθμίσεων του κοινωνικού τους μοντέλου διαφέρουν και μεταξύ των 'οικογενειών' και μεταξύ των χωρών-μελών των 'οικογενειών' αυτών.
- Η άποψη που από πολλές πλευρές υποστηρίζεται, ότι δηλαδή στα πλαίσια των παγκοσμιοποιούμενων διαδικασιών τα κράτη θα υποχρεωθούν να εξομοιώσουν τις πολιτικές αντιμετώπισης της παγκοσμιοποίησης (θεωρία σύγκλισης) δεν στηρίζεται από τα υπάρχοντα εμπειρικά στοιχεία.
- Επιτυχημένες πολιτικές αντιμετώπισης των συνεπειών της παγκοσμιοποίησης ιδιαίτερα σε σχέση με τις παροχές του κοινωνικού τους κράτους έχουν να επιδείξουν όλες οι 'οικογένειες' όπως επίσης αποτυχιές στην προσπάθεια αυτή εντοπίζονται και στις τρεις 'οικογένειες': την αγγλοσαξονική, την ηπειρωτική ευρωπαϊκή και τη σκανδιναβική.

Από τις μελέτες που δημοσιεύονται στον συλλογικό αυτόν τόμο με υπό-τιτλο: *Diverse responses to common challenges*, θα επιλέξουμε εκείνες που αναφέρονται στο Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γερμανία και τη Σουηδία, διότι θεωρούμε ότι αυτές οι τρεις χώρες είναι αντιπροσωπευτικές των τριών 'οικογενειών'.

Έχουμε ήδη αναφερθεί στο βρετανικό μοντέλο του κοινωνικού κράτους και έχουμε δείξει ότι, και για ιστορικούς λόγους, οι κοινωνικές παροχές σκόπευαν περισσότερο στην καταπολέμηση της φτώχειας και λιγότερο στη διατήρηση του κοινωνικού status των πολιτών ακόμη και στις περιπτώσεις που οι ίδιοι δεν ήταν σε θέση με τις δικές τους δυνάμεις να το επιτύχουν. Ρήξη σε αυτή την πολιτική επέφεραν τα μέτρα που οι κυβερνήσεις της Μ. Thatcher επέβαλαν στη βάση μιας νεοσυντηρητικής αντίληψης ότι οι άνθρωποι έχουν το 'δικαίωμα στην ανισότητα' [to be unequal] και ότι οι ανισότητες ήταν αναγκαίες γιατί δημιουργούν τα κίνητρα που οδηγούν στην υπέρβασή τους. Στόχος των συντηρητικών κυβερνήσεων ήταν να περιορίσουν το κράτος πρόνοιας και να προωθήσουν μια 'enterprise culture' που θα μετέβαλε τη Μ. Βρετανία από μια εξαρτημένη σε μια γεμάτη με αυτοπεποίθηση κοινωνία. Από μια κοινωνία του 'δώσε μου' σε μια κοινωνία του 'το κάνω μόνος μου' [from a give-it-to-me to a do-it-yourself society]. Σε μια Βρετανία του 'σήκω και προχώρα αντί μιας Βρετανίας του κάτσε και περιμένε' [to a get-up-and-go instead of a sit-back-and-wait-for-it Britain]. Έτσι η ευθύνη της ευημερίας των πολιτών δεν βάρυνε το κράτος αλλά έγινε ευθύνη των ίδιων των πολιτών. Αυτήν την πολιτική αλλά και τη νοοτροπία που είχε επιβληθεί στα 16 χρόνια

των Συντηρητικών κυβερνήσεων κληρονόμησαν οι Εργατικοί οι οποίοι συνέχισαν τη λήψη μέτρων στην ίδια κατεύθυνση αλλά με φανερό στόχο να συνδυάσουν μια αυστηρή οικονομική πολιτική στις βάσεις που είχαν θέσει οι προηγούμενες κυβερνήσεις αλλά και να επιτύχουν κοινωνική δικαιοσύνη προσπώντας για τους φτωχούς, αφού μπορούν 'economic efficiency and social justice finally work together'. Παρόλα αυτά, όπως δείχνει ο D. Rhodes (*Restructuring the British Welfare State: Between Constraints and Global Imperatives* τόμ. 2, σελ. 19-68), μπορεί οι Συντηρητικοί να ήταν ριζοσπάστες στη ρητορική δεν συνέβαινε όμως το ίδιο με την πολιτική τους και αυτό διότι οι συντηρητικές αξίες της ατομικής ευθύνης, της επιχειρηματικότητας και του δικαιώματος στην ανισότητα που κήρυτταν δεν μπόρεσαν, τελικά, να εκτοπίσουν τις ριζωμένες στη βρετανική παράδοση σοσιαλιστικές αξίες της αλληλεγγύης που συνδέονταν με την υγεία (για όλους) και την πρόνοια. Ήταν αυτές οι αξίες που τελικά απέτρεψαν την επικράτηση της νεοσυντηρητικής ρητορικής και υποχρέωσαν την εφαρμογή μιας πολιτικής 'κρυφών δαπανών' [stealth spending] προς όφελος των ασθενέστερων τάξεων.¹⁶

Εκείνο που αναδεικνύεται από την έρευνα του Rhodes είναι ότι και οι Συντηρητικοί, αλλά και το New Labour στη συνέχεια προχώρησαν σε περιοχές από το έτσι κι αλλιώς ασθενές βρετανικό κράτος πρόνοιας όχι μόνον για να μειώσουν τη φορολογία, το ύψος της οποίας περιορίζε τη δυναμική ανάπτυξης της βρετανικής οικονομίας και την έκανε λιγότερο ανταγωνιστική στις διεθνείς αγορές, αλλά και για να εφαρμόσουν προγράμματα επανένταξης των ανέργων στην αγορά εργασίας με όρους που οπωσδήποτε δεν θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτοί στο παρελθόν. Όπως υποστηρίζεται και από άλλους ερευνητές, οι Συντηρητικοί και οι Εργατικοί υποχρεώθηκαν να χρησιμοποιήσουν την κοινωνική πολιτική και την πολιτική απασχόλησης για να απελευθερώσουν τους πολίτες από την αναξιοπρεπή και σπάταλη εξάρτηση και να τους καταστήσουν ικανούς να συμμετέχουν σε μια τελείως ανταγωνιστική αγορά. Αυτός είναι ένας κόσμος για τους πολίτες της αγοράς και όχι για τους εξαρτημένους από το κοινωνικό κράτος πολίτες [this is a world of market citizenship not social citizenship]. Πλην όμως το New Labour ψήφισε νόμους οι οποίοι βελτίωναν τη θέση των λιγότερο ευνοημένων ενώ συγχρόνως αποκαθιστούσαν τη διαπραγματευτική ισχύ των εργατικών συνδικάτων που στην περίοδο της θάτσερικης κυριαρχίας είχαν περιθωριοποιηθεί.¹⁷ Όλα αυτά λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια μιας εξέλιξης που παρατηρείται και στις άλλες χώρες του welfare capitalism και την οποία ο Rhodes

σε μια άλλη του μελέτη (2003), συμπύκνωσε στην έννοια του 'ανταγωνιστικού κορπορατισμού'.

Η Γερμανία είναι η χώρα στην οποία αναδεικνύεται περισσότερο από άλλου το μοντέλο του καπιταλισμού του Ρήνου ή του stakeholder capitalism. Το παραδοσιακό 'συντηρητικό' όσο και εκτεταμένο γερμανικό κράτος πρόνοιας τέθηκε μετά το τέλος του 'οικονομικού θαύματος' στο στόχαστρο της κριτικής, διότι, έτσι υποστηριζόταν από τη συντηρητική πλευρά, αύξανε το κόστος της εργασίας τόσο πολύ ώστε τα γερμανικά προϊόντα να χάνουν σε ανταγωνιστικότητα στις διεθνείς αγορές. Στο υψηλό κόστος του κοινωνικού κράτους χρεώνεται επίσης η στροφή των μεγάλων γερμανικών επιχειρήσεων να μεταφέρουν μέρος της παραγωγής σε χαμηλότερου κόστους της εργασιακής δύναμης χώρες. Στη δική τους έρευνα οι Ph. Manow και E. Seils (Adjusting badly. The German welfare state, structural change and the open economy, τ. 2, 264-307) αναφέρονται στα ιδιαίτερα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσει η Γερμανία μετά την επανένωση, επικεντρώνουν όμως την προσοχή τους σε αυτό που οι ίδιοι αποκαλούν 'γερμανική ασθένεια', το γεγονός δηλαδή ότι παρά την οικονομική της δύναμη η Γερμανία έχει αποτύχει στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Από τους πολλούς λόγους που εξηγούν την αδυναμία αυτή, οι συγγραφείς στέκονται περισσότερο στο κόστος της εργατικής δύναμης και ιδιαίτερα στα Nebenkosten [non-wage labor costs = εκτός μισθού κόστος της εργασίας] και στα reservation costs, δηλαδή τον προστατευόμενο ελάχιστο μισθό, κάτω από τα όρια του οποίου η αποζημίωση της εργατικής δύναμης απαγορεύεται. Οι υψηλές κοινωνικές παροχές που συντηρούνται και από το εκτός μισθού κόστος της εργασίας και ο προστατευόμενος ελάχιστος μισθός κάνουν αδύνατη την αύξηση της απασχόλησης για τους εργοδότες ιδιαίτερα σε θέσεις εργασίας χαμηλής παραγωγικότητας και χαμηλής εξειδίκευσης, οι οποίες θα μπορούσαν να δημιουργηθούν προπάντων στον τομέα των υπηρεσιών. Σε αυτούς τους παράγοντες οι συγγραφείς της μελέτης αυτής προσθέτουν και τον αποφασιστικό παράγοντα Bundesbank, η οποία ελέγχει τον τομέα της νομισματικής πολιτικής και εμποδίζει τη λήψη αντικυκλικών μέτρων, τα οποία θα μπορούσαν να αποκαταστήσουν την ισορροπία στις αγορές έστω με κόστος μια αισθητή αύξηση του πληθωρισμού. Γενικά, η προσανατολισμένη στις μονεταριστικές αρχές πολιτική των κεντρικών τραπεζών (και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας μετά την εισαγωγή του ευρώ), που έχει αναγάγει σε απαραβίαστη αρχή τη σταθερότητα των τιμών ως της βασικής προϋπόθεσης διατήρησης της ανταγωνιστικότητας στις διεθνείς αγορές, εμποδίζει μέχρι ενός σημείου τη λήψη

μέτρων στην αγορά εργασίας, που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν νέες ευκαιρίες απασχόλησης. Εδώ καθίσταται για μια ακόμη φορά εμφανής η απειλή που προσωποποιείται στους επενδυτές κάθε είδους, οι οποίοι απορρίπτουν ως περιοριστικές του μερισματος το οποίο επιθυμούν πολιτικές που μειώνουν την κερδοφορία των χαρτοφυλακίων τους. Η shareholder value, τα συμφέροντα του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και των αγορών κεφαλαίων, επιβάλλονται στις επιλογές των εθνικών κυβερνήσεων. Οι δομικές αλλαγές στις διεθνείς χρηματαγορές και οι πολιτικές ολοκλήρωσης και ανοίγματος των αγορών ευνοούν περισσότερο τον τύπο του αγγλοσαξονικού καπιταλισμού. Για τον λόγο αυτό, γράφει η Enquete Kommission, παρατηρείται και στη Γερμανία τα τελευταία χρόνια μια εξέλιξη υπέρ της shareholder value (ό.π.: 87). Το ότι η διεξόδος που αναζητείται οδηγεί στις υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους των οποίων η έκταση θα πρέπει να περιοριστεί για να εξοικονομηθούν πόροι, αναδεικνύεται σε όλες τις μελέτες της συλλογικής αυτής έρευνας και παρουσιάζεται και στη μελέτη για τη Γερμανία. Το γεγονός ότι τα εργατικά συνδικάτα στη Γερμανία (σε αντίθεση με τις περισσότερες άλλες χώρες, π.χ. Γαλλία, Ιταλία, Ηνωμένο Βασίλειο) είναι πολύ ισχυρά και η πολιτική που παραδοσιακά ακολουθούν στόχο έχει την εξασφάλιση υψηλού επιπέδου αποζημίωσης της εργατικής δύναμης και την αποτελεσματική προστασία των θέσεων εργασίας, κάνει πολύ δαπανηρές για τους εργοδότες τις απολύσεις εργαζομένων. Έτσι είναι οι υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους εκείνες που πρέπει να περιοριστούν για να αντιμετωπιστούν τα έξοδα που δημιουργούνται από την ανάγκη εφαρμογής πολιτικών που θα προωθούν τον εκσυγχρονισμό και θα εξασφαλίζουν την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία.

Το σκανδιναβικό μοντέλο συνοδεύει σε όλη τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα η αύρα ενός πλουσιοπάροχου κράτους πρόνοιας στην οικοδόμηση του οποίου συμμετείχαν το ίδιο αποφασιστικά όλες οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις της χώρας. Ακόμη και σήμερα, πολλές ευρωπαϊκές χώρες και πολιτικά κόμματα ενώπιον των αποτυχιών των εφαρμοζόμενων διαφορετικών μοντέλων καταπολέμησης της ανεργίας, στρέφονται προς το συνηδικό μοντέλο, που θεωρείται και ο πυρήνας του σκανδιναβικού και μάλιστα σε μια εποχή που αυτό έχει αποστεί αισθητά από τις αρχές πάνω στις οποίες είχε στηριχθεί, πριν από επτά περίπου δεκαετίες, με τη συμφωνία του Saltsjöbaden το 1938.

Εκείνο που χαρακτηρίζει το συνηδικό μοντέλο είναι το εκτεταμένο πλουσιοπάροχο κράτος πρόνοιας, η υψηλή φορολογία των εισοδημάτων, ο εξω-

στρεφής προσανατολισμός των μεγάλων του επιχειρήσεων, η οργάνωση των εργασιακών σχέσεων, κ.λπ. Σύμφωνα με τους M. Benner & T. Bundgaard Vad (Sweden and Denmark. Defending the welfare state τόμ. 2, σελ. 399-466) η θεσμική ικανότητα του σουηδικού μοντέλου εδράζεται σε τέσσερις πυλώνες:

- Στην ισχύ του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος και την ηγεμονία του εργατικού κινήματος.
- Στα εκτενώς εναρμονισμένα συμφέροντα των εταίρων των συλλογικών διαπραγματεύσεων στην αγορά εργασίας.
- Στα φόρα συναινετικής παραγωγής πολιτικής και
- στην ιδεολογική και κανονιστική σταθερότητα της 'κοινωνίας της εργασίας'.

Γενικά είναι οι αξίες της 'κοινωνίας της εργασίας' και οι αρχές της αλληλεγγύης μεταξύ πολιτών προς όφελος των ασθενέστερων, πάνω στις οποίες στηρίχθηκε το σουηδικό μοντέλο σε όλη τη διάρκεια της άνθισής του. Όμως μετά την πρώτη και τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση το μοντέλο αυτό εισέρχεται σε μια διαδικασία κρίσης η οποία προέκυψε από τη σταδιακή διάβρωση της 'κοινωνίας της εργασίας' που προκάλεσε το άγνωστο μέχρι τότε για τη Σουηδία φαινόμενο της ανεργίας. Ήταν η ανεργία που άρχισε να κλονίζει τη θεσμική ικανότητα του σουηδικού μοντέλου να επιλύει διαφορές σε συναινετική βάση και οδήγησε στις μεγάλες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1980. Το γεγονός ότι η δύναμη της σουηδικής βιομηχανίας συγκεντρωνόταν στις μεγάλες εξωστρεφείς επιχειρήσεις 'στους 'εθνικούς πρωταθλητές' κατά την ορολογία της εποχής και οι αλλαγές στο διεθνές περιβάλλον και η παγκοσμιοποίηση, της οποίας οι συνέπειες είχαν αρχίσει να γίνονται αισθητές, δημιούργησαν καταστάσεις που τιμωρούσαν όλα εκείνα τα κράτη και τις κυβερνήσεις που αγνοούσαν τις επιταγές και τις ανάγκες της διεθνούς αγοράς. Το σκανδιναβικό (δηλ. το σουηδικό) μοντέλο, υποστηρίζουν οι συγγραφείς της μελέτης, αναδείχθηκε σε έναν κόσμο με αυξανόμενους φόρους που κινδύνευε, εάν διατηρείτο, να γίνει μια ανωμαλία, όταν ο άλλος κόσμος εκτός Σουηδίας, άρχισε να μειώνει τους φόρους, σε μια εποχή που το κεφάλαιο, η εργασία, τα προϊόντα και οι υπηρεσίες άρχισαν να αποκτούν μια κινητικότητα που υπερέβαινε τα όρια του εθνικού κράτους.

Μετά από πολλές προσπάθειες, μερικές των οποίων υπήρξαν επιτυχείς και άλλες όχι, και μετά από αλλαγές που ανέτρεψαν τις βασικές συντεταγμένες του μεταπολεμικού σουηδικού μοντέλου, οι κυβερνήσεις τόσο των αστικών κομμάτων που ανέλαβαν την εξουσία (1976-1982 και 1991-1994),

όσο και των σοσιαλδημοκρατικών συμμαχικών κυβερνήσεων συνέκλιναν σε μια πολιτική που προσάρμοσε το παραδοσιακό μοντέλο στις απαιτήσεις του διεθνοποιημένου οικονομικού συστήματος που είχε επιβληθεί. Ένας σουηδικός 'τρίτος δρόμος' πέραν από τον κεϋνσιανισμό και το θατσερικό νεοσυντηρητισμό αναδείχτηκε. Η φορολογική πολιτική άλλαξε στην κατεύθυνση ενίσχυσης των επενδύσεων σε παραγωγικούς τομείς [corporate investments], οι μισθοί –οι οποίοι στα μέσα της δεκαετίας του 1970 είχαν αυξηθεί δραματικά προκαλώντας μεγάλη νομισματική κρίση των ετών 1977 και 1978– μειώθηκαν ενώ μειώθηκαν, επίσης, και οι δαπάνες του εκτεταμένου δημόσιου τομέα. Οι δεκαετίες του 1980 και του 1990 χαρακτηρίζονται από τα συνεχή ups and downs στην οικονομική πολιτική η οποία, υπακούοντας στις πιέσεις της παγκοσμιοποιούμενης αγοράς, εισέρχεται σε μία φάση στην οποία εφαρμόζονται και στη Σουηδία μέτρα απορρύθμισης των αγορών και προσαρμογής της αγοράς κεφαλαίου στις επιταγές του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος, μέσω αναγνώρισης της ανεξαρτησίας της Κεντρικής Τράπεζας κατά το πρότυπο της Bundesbank. Τα νέα χρηματοπιστωτικά μέσα όπως ήταν, π.χ., τα παράγωγα [derivatives] κατακτούν τις διεθνείς αγορές και υποχρεώνουν τις μεγάλες, προπάντων όμως τις δραστηριοποιούμενες στις διεθνείς αγορές σουηδικές επιχειρήσεις, να στραφούν στις αγορές κεφαλαίου από τις οποίες αντλούν τα αναγκαία για τη χρηματοδότηση των επενδύσεών τους. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 η Κεντρική Τράπεζα επικεντρώνει την προσοχή της στην προσαρμογή της νομισματικής πολιτικής της χώρας στις συντελούμενες αλλαγές στις αγορές κεφαλαίων, όπως αυτές καταγράφονταν στην αυξανόμενη σημασία 'γκριζών' χρηματοπιστωτικών θεσμών (προφανώς εδώ εννοούνται τα διάφορα hedge funds που άρχισαν να κατακτούν τις διεθνείς χρηματαγορές και να επηρεάζουν τις εξελίξεις στα χρηματιστήρια), την παγκοσμιοποίηση των σουηδικών επιχειρήσεων και την απορρύθμιση της διεθνούς αγοράς κεφαλαίων.¹⁸

Από τα μέσα μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980 ήταν πολλοί οι παρατηρητές του σουηδικού μοντέλου, γράφουν οι Benner και Vad, που υποστήριζαν ότι εάν ήταν δυνατόν για ένα προηγμένο αναδιανεμητικό σύστημα με ένα κοινωνικό κράτος έντασης των υπηρεσιών και πλήρους απασχόλησης να συνυπάρχει με έναν ισχυρό καπιταλισμό, η σουηδική περίπτωση αποτελεί το παράδειγμα αυτού του συνδυασμού. Ο συνδυασμός αυτός επιτυγχάνεται, κατά τον G. Esping-Andersen, διότι το σουηδικό κράτος πρόνοιας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αγορά εργασίας, στην οποία εξασφαλίζεται η οικονομική σταθερότητα. Ήταν ακριβώς η ανεργία και η

δραματική της αύξηση στις αρχές της δεκαετίας του 1990, που αποσταθεροποίησε τα οικονομικά θεμέλια της πρότυπης κοινωνικής πολιτικής της Σουηδίας. Από τότε, και με τις αστικές, προπάντων όμως με τις σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις, στόχος της οικονομικής πολιτικής έγινε ο έλεγχος και ο κατά το δυνατόν περιορισμός των δαπανών της κοινωνικής πολιτικής. Τελικά, όπως και τα άλλα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης, άλλα περισσότερα και άλλα λιγότερο, έτσι και η Σουηδία προχώρησε σε περικοπές των κοινωνικών παροχών για να απελευθερώσει την αγορά εργασίας από βάρη που αυτή δεν μπορούσε πια να φέρει. Με αυτό το μέτρο, μαζί με άλλα που διαφέρουν από χώρα σε χώρα (το παράδειγμα της Agenda 2010 της γερμανικής κοκκινο-πράσινης κυβέρνησης το δείχνει), γίνεται προσπάθεια να καταπολεμηθεί η ανεργία. Στη Σουηδία η αλλαγή αυτή επέφερε και μία αλλαγή στις θεσμικές αλλά και τις αξιακές προτεραιότητες του κοινωνικού μοντέλου. Ήταν σε όλη τη διάρκεια της 'χρυσής εποχής' αναμφίβολη η ισχύς της αρχής 'η εργασία προηγείται', συμπληρώνεται τώρα η αρχή αυτή με την αναγνώριση της ανάγκης συγκράτησης του πληθωρισμού, που επιτυγχάνεται, βεβαίως, με τη μείωση των δαπανών και την απελευθέρωση των αγορών και της αγοράς εργασίας. Έτσι και στο σουηδικό κράτος πρόνοιας, όπως και στα άλλα, αναδεικνύεται η ισχύς της διαπίστωσης ότι 'η σταθερότητα των τιμών αποτελεί ένα δημόσιο αγαθό, ενώ η ανεργία και η απειλή της επιπλέον απόλειας θέσεων εργασίας αποτελούν ιδιωτικά βάσανα'.¹⁹

‘Όποιος στρέφεται εναντίον της αγοράς, κάποτε πρέπει να το πληρώσει’, έγραφε στις αρχές του χρόνου ο διευθυντής του οικονομικού τμήματος της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Die Zeit* (5/27 Ιανουαρίου 2005: 19) U. J. Heuser. Μόνον που η αγορά είναι τώρα παγκόσμια και έχει πολλούς παίκτες, εξέχουσα θέση μεταξύ των οποίων κατέχουν οι shareholders, οι γείτονες της διπλανής πόρτας στο οικουμενικό χωριό που όλοι κατοικούμε. Σε αυτό το βιβλιογραφικό δοκίμιο το οποίο, ομολογουμένως, ξεπέρασε την έκταση που συνήθως έχουν δοκίμια αυτού του είδους, προσπάθησα να καταγράψω ορισμένους από τους προβληματισμούς, τις ιδέες και τις υποθέσεις εργασίας από μια ευρύτερη έρευνα για τα Μοντέλα Σοσιαλδημοκρατίας που έχω ξεκινήσει και δεν θέλει να τελειώσει! Οι εξελίξεις είναι τόσες πολλές και τόσο ραγδαίες που η επιστημονική έρευνα αδυνατεί να τις ακολουθήσει πολύ λιγότερο να διαγράψει ή να ‘προγνώσει’ την πορεία τους. Στο δοκίμιο αυτό προσπάθησα να αναδείξω ορισμένες από τις πολιτικές που οι χώρες του ‘κοινωνικού καπιταλισμού’ επιλέγουν για να αντιμετωπίσουν τις πιέσεις που ασκεί στην αγορά εργασίας η παγκοσμιοποίηση. Από τη βιβλιογραφία που

χρησιμοποιήθηκε προέκυψε ότι είναι το κοινωνικό κράτος και οι υπηρεσίες του, τελικά, που εξορθολογίζονται χωρίς να είναι πάντοτε ανάγκη να περιορίζονται (Hemerijck 2002), παρά το γεγονός ότι συμβαίνει. Εναντίον της επιζητούμενης από την πλευρά του κεφαλαίου και των shareholders μείωση των κοινωνικών παροχών στρέφεται το εργατικό κίνημα και τα κόμματά του, χωρίς πάντοτε με επιτυχία, γεγονός που αποδεικνύεται από τις περιόδους ανόδου και κρίσης που διέρχεται (Κατσούλης 2002). Απλοϊκές εξηγήσεις του είδους που εισαγωγικά ανέφερα δεν μπορούν παρά να συσκοτίζουν μια κατάσταση η οποία έτσι κι αλλιώς είναι από μόνη της πολύ σύνθετη και γι' αυτό δύσκολα να αναδειχτεί.

Το βιβλιογραφικό αυτό δοκίμιο ήταν ήδη στο τυπογραφείο όταν, σε ένα σύντομο ταξίδι μου στο εξωτερικό, διαπίστωσα τη μεγάλη έκταση που έχει πάρει στη διεθνή βιβλιογραφία το πρόβλημα της σύγκρουσης των δύο μοντέλων καπιταλισμού: του νεοαμερικανικού και του ηπειρωτικού ευρωπαϊκού ή, με τους χρηματιστικούς όρους που περισσότερο χρησιμοποίησα, της shareholder και της stakeholder value. Όπως τα γεγονότα, σε διεθνές επίπεδο, εξελίσσονται με ραγδαίους ρυθμούς τους οποίους εμείς, στην όμορφη γωνιά της Ευρώπης όπου κατοικούμε, αδυνατούμε να παρακολουθήσουμε, έτσι και οι επιστημονικές συζητήσεις και οι αλλαγές στην πρόσληψη και τη γνώση των καινούριων δεδομένων αργούν να περάσουν τα σύνορά μας: είτε αυτά είναι γεωγραφικά είτε γνωστικά είτε πολιτισμικά... Την καινούρια βιβλιογραφία θα αξιοποιήσω σε μια αναθεωρημένη και διευρυμένη έκδοση της μελέτης μου αυτής η οποία θα συμπεριληφθεί στη δεύτερη έκδοση (άνοιξη 2006) του συλλογικού τόμου: *Παγκοσμιοποίηση. Οικονομικές, πολιτικές, πολιτισμικές όψεις*, επιμ. Ηλίας Κατσούλης, Μπλάνκα Ανανιάδη, Σταύρος Ιωαννίδης, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006.

Σημειώσεις

¹ Η παγκοσμιοποίηση, γράφουν οι Hall & Soskice, *ό.π.*, σελ. 55, είναι 'ένας όρος που συμπεκνώνει τις ελπίδες και τους φόβους πολλών'. Επίσης οι Fiss & Hirsch (2005) παρουσιάζουν, από το πλήθος των προσεγγίσεων, πέντε διαφορετικές αντιλήψεις για την παγκοσμιοποίηση, έτσι όπως αυτές καταγράφονται σε ένα μέρος της επιστημονικής βιβλιογραφίας. Η πρώτη προβάλλει τις αρνητικές πλευρές της παγκοσμιοποίησης: δημοκρατικές κατακτήσεις υποχωρούν, δικαιώματα εργαζομένων περιορίζονται, το περιβάλλον απειλείται η κρατική κυριαρχία συρρικνώνεται. Η δεύτερη προβάλλει τις θετικές επιπτώσεις των οικονομικών ανταλλαγών και του ελεύθερου εμπορίου στην ανάπτυξη και τον πολιτισμό. Η τρίτη, η μεσαία

αντίληψη, υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα και η πρώτη και η δεύτερη άποψη για την παγκοσμιοποίηση υπερβάλλουν, ενώ μια τέταρτη θεωρεί την παγκοσμιοποίηση μια παλιά διαδικασία, την οποία όμως τώρα επιταχύνουν των νέων τεχνολογιών, η πληροφορική, η απελευθέρωση των κεφαλαίων και οι πολυεθνικές εταιρείες. Τέλος, η παγκοσμιοποίηση έχει χαρακτηριστεί ως όρος και προϋπόθεση του εκσυγχρονισμού αλλά και ως απαρχή ενός νέου και διακριτά διαφορετικού 'global age'.

² Ενδεικτική των αντιφάσεων αυτού του τριπλασιασμού είναι μία, από τις πολλές παρόμοιου είδους, είδηση στον Τύπο (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25/9/2005: 58). Εκεί γίνεται αναφορά στις προσπάθειες εξυγίανσης της μεγάλης εταιρείας Siemens. Η εταιρεία αυτή αντιμετωπίζει δυσκολίες στον διεθνή ανταγωνισμό και γι' αυτό υποχρέωσε τους εργαζόμενους να παραιτηθούν από τις όποιες αυξήσεις δικαιούνταν προκειμένου να διατηρήσουν τις θέσεις εργασίας. Πλην όμως, γράφει η εφημερίδα, κάτι τέτοιο δεν γίνεται αντίληπτο ως το μεγάλο βήμα. Συνεπώς, το χρηματιστήριο τιμωρεί την εταιρεία με μία ακόμη μείωση της τιμής των μετοχών της. Όσο περικόβει και αν φαίνεται εκ πρώτης όψεως, ο εργαζόμενος της Siemens, ο οποίος αγωνίζεται για να διατηρήσει τη θέση του, ζημιώνεται ως κάτοχος μετοχών της ίδιας εταιρείας όταν η τιμή τους μειώνεται, ακριβώς επειδή η εταιρεία δεν παίρνει μέτρα που το χρηματιστήριο προκρίνει, δηλαδή δραστηριή μείωση του κόστους παραγωγής, άρα μείωση του αριθμού των εργαζομένων. Περιγράφοντας τις προσπάθειες της αυτοκινητοβιομηχανίας Daimler-Chrysler να επαναφέρει την τιμή των μετοχών της, υποστηρίζεται ότι η κατάργηση 5.000 θέσεων εργασίας στη Mercedes δεν είχε καμιά θετική επιρροή στην προσπάθεια αυτή. Χρειάζονταν η κατάργηση περισσότερων θέσεων εργασίας για να διπλασιαστεί η τιμή της μετοχής, που ήταν και ο στόχος της επιχείρησης. Όσον αφορά τη Volkswagen, και αυτή αντιμετωπίζει μεγάλες δυσκολίες λόγω αισθητής μείωσης των κερδών της. Παρά το γεγονός ότι τα συνδικάτα έχουν αποδεχθεί λογικές μειώσεις μισθών και δικαιωμάτων των εργαζομένων, αυτή η προοπτική αντιμετωπίζεται αδιάφορα ή εχθρικά από τους διεθνείς επενδυτικούς κύκλους και γι' αυτό υποστηρίζεται ότι εκείνο που προέχει είναι 'η διοίκηση να αυξήσει τη δύναμή της σε βάρος των συνδικάτων και των εργοστασιακών συμβουλίων'. Ενώπιον αυτής της φαινομενικά παράδοξης συμπεριφοράς των χρηματιστηρίων, στην πραγματικότητα των επενδυτών εργαζομένων /καταναλωτών, σημασία έχει η διαπίστωση ότι, να μεν ισχύει ότι οι δομικές αλλαγές κρίνονται κυρίως σύμφωνα με τις πιθανολογούμενες ή τις αναμενόμενες επιδράσεις τους στην παραγωγικότητα και την κερδοφορία, έτσι ώστε η απόλυση πλεονάζοντος αριθμού εργαζομένων να αντιμετωπίζεται από την αγορά, δηλαδή από τους επενδυτές, θετικά, από την άλλη πλευρά, όμως, συμβαίνει και η επέκταση του κύκλου εργασιών της επιχείρησης σε νέους τομείς να αντιμετωπίζεται καταρχάς με επιφύλαξη από τους ίδιους επενδυτές όταν υπάρχει ο φόβος ότι οι πραγματοποιούμενες επενδύσεις μπορούν να επιδράσουν αρνητικά στις αποδόσεις των μετοχών τους. Αυτή η φαινομενικά παράδοξη συμπεριφορά είναι που κυριαρχεί στον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό, φορείς της όμως δεν είναι κάποιες άγνωστες και σκοτεινές δυνάμεις αλλά οι ίδιοι οι εργαζόμενοι /καταναλωτές- επενδυτές.

³ Στα συστήματα των shareholder, οι μέτοχοι είναι η κυρίαρχη ομάδα συμφερόντων που ασκεί επιρροή στη διοίκηση και ο κύριος στόχος που επιδιώκουν οι επιχειρήσεις είναι η μεγιστοποίηση της shareholder value, δηλαδή της οικονομικής αξίας της εταιρείας. Οι ΗΠΑ και το Η.Β. είναι τα πιο γνωστά παραδείγματα αυτού του συστήματος. Σε αυτό το σύστημα η δύναμη έχει συγκεντρωθεί στα χέρια των shareholder ενώ οι άλλες ομάδες έχουν λίγη ή καθόλου επιρροή. Τα συστήματα των shareholder είναι 'outsider' συστήματα, στα οποία οι μηχανισμοί της αγοράς παίζουν ένα πολύ μεγαλύτερο ρόλο στη διακυβέρνηση και οι ιδιοκτη-

τες ασκούν επιρροή στο management απειλώντας με 'έξοδο' [exit], δηλαδή με την πώληση των μετοχών'. Οι ιδιοκτήτες στα 'outsider systems' τείνουν να κατέχουν πολύ μικρότερα πακέτα μετοχών προκαλώντας ένα πολύ διάχυτο σύστημα ιδιοκτησίας (Vitols 2005:360).

⁴ Βλ. *The Economist*, 28 Ιουνίου 2003, 'Radical Thoughts in our 160th birthday. A survey of capitalism and democracy'.

⁵ Στα stakeholder systems η δύναμη μοιράζεται μεταξύ των shareholder και άλλων ομάδων που έχουν κάποιο συμφέρον στην εταιρεία, ιδιαίτερα των εργαζόμενων. Στοχευόμενοι πάνω στα ποικίλα συμφέροντα αυτών των διαφορετικών ομάδων, η αύξηση της αξίας της επιχείρησης μπορεί να είναι ένας από τους κεντρικούς στόχους που επιδιώκουν οι επιχειρήσεις αυτού του τύπου συστήματος. Η Γερμανία και η Ιαπωνία είναι παραδείγματα του συστήματος των stakeholder. Οι stakeholder είναι «insider» systems, στα οποία οι ομάδες συμφερόντων είναι στενά συνδεδεμένες με την επιχείρηση και ασκούν επιρροή μέσω θεσμικών μηχανισμών έκφρασης – με τους όρους του Hirschman «voice», δηλαδή διαφωνία, εντός της επιχείρησης' (Vitols 2005:360).

⁶ Οι Yergin/ Stanislaw υπολογίζουν τον αριθμό των αναδυόμενων αγορών σε 90, με συνεχώς αυξανόμενες τάσεις.

⁷ Βλ. *The Economist*, 10 Σεπτεμβρίου 2005, 'The brains business'. Μεταξύ των 20 κορυφαίων πανεπιστημίων του κόσμου, σύμφωνα με την αξιολογική κατάταξη του Jiao Tong University της Σαγκάης, τα 17 είναι αμερικανικά. Οι ΗΠΑ ξοδεύουν ανά φοιτητή/τρια, περίπου, \$21.000 (χωρίς έρευνα και ανάπτυξη –R&D), ενώ αμέσως μετά έρχεται η Δανία με \$11.000.

⁸ 'Κυβερνητική γνώση' είναι η συλλογική ευφυΐα των φορέων λήψης αποφάσεων στο κρατικό κέντρο δύναμης και 'αγοραία γνώση' είναι η διάχυτη ευφυΐα των ιδιωτών φορέων λήψης αποφάσεων και των καταναλωτών στην αγοράς.

⁹ Οι Altwater/Mahnkopf (1997: 163) αναφέρονται στη συγχρονικότητα [Gleichzeitigkeit] αυξανόμενου ιδιωτικού πλούτου και το ίδιο αυξανόμενης δημόσιας φτώχειας. Οι πολίτες που κατέχουν κρατικά ομόλογα, γράφουν, 'αποτελούν εν τω μεταξύ ένα πλατύ στρώμα εισοδηματιών, οι οποίοι πρώτον είναι σε θέση να κινητοποιήσουν μια μεγάλη πολιτική δύναμη στην κοινωνία (καμία κυβέρνηση δεν τολμά να βάλει χέρι σε εισοδηματίες από κεφάλαιο) και δεύτερον βαρύνει όλους εκείνους που δεν κατέχουν περιουσίες σε χρήματα'.

¹⁰ Αυτά τα καιροσκοπικά κεφάλαια, με κύριους φορείς τα hedge funds, κατηγορήσε ο πρόεδρος του Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Γερμανίας Fr. Müntefering ότι επιτίθενται 'σαν ακριδές' στις ασθενείς τάξεις και χώρες.

¹¹ Οι θεσμοί στις CME προσφέρουν συνήθως υψηλά επίπεδα υποστήριξης στις σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των φορέων δράσης. Πολύ ρυθμισμένα συστήματα βιομηχανικών σχέσεων και εταιρικές δομές χαρακτηρίζονται από την καθοριστική παρουσία των εργοστασιακών συμβουλίων και τις συναινετικές διαδικασίες. Όλα αυτά απαιτούν μακρόχρονες διαδικασίες και συνεννοήσεις και διαμορφώνουν την εικόνα επιχειρήσεων 'περιορισμένης ικανότητας λήψης ριψοκίνδυνων αποφάσεων και ριζικών ανταγωνιστικών μέτρων'. 'A reputation for risk-taking or cut-throat competition is rarely an asset in such networks', γράφουν οι Hall και Soskice. Αντίθετα, τα θεσμικά χαρακτηριστικά των LME, τείνουν να περιορίζουν την ικανότητα των επιχειρήσεων για σταδιακές καινοτομίες. Χρηματοπιστωτικές αγορές που δίνουν έμφαση στην τρέχουσα κερδοφορία και εταιρικές δομές που συγκεντρώνουν τον ενιαίο έλεγχο στην κορυφή [top management] στερούν την εργατική δύναμη από την ασφάλεια και

τη συνέχεια που είναι απαραίτητες για τη συνεργασία στην παραγωγή σταδιακών καινοτομιών.

¹² 'In recent years, many people around the world have found it easier to make money from rising asset prices than from working. Roger Bootle, the managing director of Capital Economics, a London consultancy, calls this 'money for nothing'. (The surge in share prices in the late 1960s boosted the shareholdings of American households by \$7 trillion over four years, equivalent to almost two years' income from employment-without requiring any effort). The value of those shares has since fallen, but the drop has been more than offset by soaring house prices. Over the past four years the value of homes in America has increased by more than \$5 trillion, making many Americans feel richer and less inclined to save. But much of this new wealth is an illusion'. (*The Economist*, 2 Οκτωβρίου 2004: 4, 'The Dragon and the Eagle').

¹³ Ο S. Vitols (Varieties of Corporate Governance, σελ. 337-360) αναφέρει το παράδειγμα της ICI, της μεγαλύτερης βρετανικής φαρμακοχημικής βιομηχανίας η οποία κινδύνευσε να γίνει θύμα επιθετικής εξαγοράς επειδή η διοίκησή της δεν έλαβε σοβαρά υπόψη την επιθυμία των shareholders για υψηλή κερδοφορία και υψηλές τιμές των μετοχών της. Η λύση που της επιβλήθηκε από την αγορά ήταν η αποσυνχώνευση μη κερδοφόρων δραστηριοτήτων.

¹⁴ Αυτή τη 'χρυσή περίοδο' της rapid growth in profits and wages across the advanced capitalist world as a whole within which a variety of capitalist models could and did flourish, ο Coates (2000: 234) την εντοπίζει στο χρονικό διάστημα 1948-1973 και τη θεωρεί ως μία 'μεγάλη εξαίρεση' στη μακρά περίοδο του καπιταλισμού.

¹⁵ Σε μια από τις πιο εκτεταμένες έρευνες για την παγκοσμιοποίηση που δημοσίευσε η Enquete Kommission του γερμανικού Bundestag και στην οποία περιλαμβάνονται προτάσεις εφαρμογής συγκεκριμένων μέτρων, όπως και οι θέσεις όλων των κομμάτων που εκπροσωπούνται στο Κοινοβούλιο, διαπιστώνεται ότι: 'η στρατηγική των επιχειρήσεων προσανατολίζεται όλο και περισσότερο στην ενίσχυση της αύξησης των μετοχών προς όφελος των μετόχων για να μπορούν να είναι ανταγωνιστικές στις αγορές κεφαλαίου και για να αποφύγουν τον κίνδυνο να εξαγοραστούν όταν η χρηματιστηριακή αξία της επιχείρησης μειώνεται. Κατά τη σύγκριση των επενδυτικών δυνατοτήτων παίζουν αποφασιστικό ρόλο οι rating agencies και οι καταστάσεις αξιολόγησης [Ranking Tabellen] που αφορούν τις επιδόσεις [performance] των επιχειρήσεων. Οι επιχειρήσεις πιέζονται να παρουσιάζουν γρήγορα και με συνέχεια θετικά αποτελέσματα για να αποφύγουν τον κίνδυνο να υποβαθμιστούν από τους αναλυτές των rating agencies. Συνέπεια μιας τέτοιας εξέλιξης θα είναι ότι μια επιχείρηση που υποβαθμίζεται κινδυνεύει να εξελιχθεί σε "υποψήφια εξαγοράς", διότι, για τους μετόχους, θα είναι πιο συμφέρον να πουλήσουν τις μετοχές και να αγοράσουν μετοχές άλλης επιχείρησης' (2002: 86). Τη σημασία της shareholder value αναγνωρίζει και ο *Economist* (28 Ιουνίου 2003, ό.π.). Ο ανταγωνισμός και η πίεση από τους πελάτες, αναφέρει, έγινε πολύ πιο έντονος στις περισσότερες βιομηχανίες τις τελευταίες δύο δεκαετίες σε ολόκληρο τον κόσμο με ωφέλιμα αποτελέσματα για την παραγωγικότητα και τις καινοτομίες. Οι πιέσεις από τους shareholders δεν είχαν τα ίδια αποτελέσματα. Ενώπιον αυτής της κατάστασης αυτό μοιάζει με μια μη πειστική αξίωση. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, η ένταση της απειλής επιθετικών εξαγορών και της μόχλευσης των buy-outs υποχρέωσε τους διευθυντές των επιχειρήσεων και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού να ερωτοτροπούν με τους shareholders. Από τότε, οι διευθυντές των επιχειρήσεων αφιερώνουν μεγάλο μέρος του χρόνου τους απευθυνόμενοι στους αναλυτές [share analysts] και στους μεγάλους θεσμικούς επενδυτές με σκοπό να επηρεάσουν την εικόνα της εταιρείας τους στη χρηματοπιστωτικές αγορές. Η mantra, το επαναλαμβανό-

μενο δηλαδή επιχείρημα και στις ΗΠΑ και στο Η.Β., που ακολουθούν οι περισσότερες επιχειρήσεις στην ηπειρωτική Ευρώπη, ήταν ότι σκοπός των επιχειρήσεων οφείλει να είναι η δημιουργία shareholder value, δηλαδή να αυξάνουν την τιμή των μετοχών και των μερισμάτων.

¹⁶ Αυτή την πολιτική των 'κρυφών δαπανών' προς όφελος εκείνων που βλάπτονται από την παγκοσμιοποίηση και τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές περιγράφει ο J. Levy (1999) ως μετάβαση από την 'αμαρτία στην αρετή' [vice into virtue] που εφαρμόζαν τα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης, πράγμα όμως που ισχύει – όπως δείχνουν και οι μελέτες της συλλογικής έρευνας– και για το Ηνωμένο Βασίλειο.

¹⁷ Βλ. τη 'νεοφιλελεύθερη' θεωρία 'new growth theory', που υποστηρίζει ότι τα ισχυρά εργατικά συνδικάτα είναι η κύρια αιτία για την αστάθεια στις αγορές εργασίας (Coates 2000:77επ.).

¹⁸ Οι συγγραφείς της μελέτης που παρουσιάζουμε, σημειώνουν ότι μόνον η Τράπεζα και το υπουργείο Οικονομικών της Σουηδίας είχαν εκείνη την εποχή μία ιδέα των εξελίξεων που συντελούνταν στο διεθνές περιβάλλον. Όταν ο υπουργός Οικονομικών Kjell-Olof Feldt προσπάθησε να εξηγήσει αυτές τις αλλαγές στον τότε πρωθυπουργό Olof Palme και να του ζητήσει να πάρει τα κατάλληλα μέτρα, εκείνος του απάντησε: 'κάνε ό,τι θέλεις έτσι κι αλλιώς δεν καταλαβαίνω τίποτε' ('Do what you want to. I don't understand it anyway').

¹⁹ Στο δικό του εισαγωγικό άρθρο, ο Fr. Scharpf γράφει επί λέξει: 'analytically, price stability is a collective good, and the fight against inflation appears as a Prisoners' Dilemma where, in the absence of coordination, individual bargaining units will «free-ride» on the efforts of others. By contrast, unemployment and the threat of further job losses are «private evils» that each bargaining unit regardless of its size, should wish to avoid'. Σύμφωνα με υπολογισμούς του Institut für Wirtschaft und Gesellschaft (IWG) της Βόννης, στην εποχή μας ο αριθμός των εργαζομένων σε όλες τις χώρες αυξάνεται κατά, περίπου, 63 εκατομμύρια ετησίως. Στο ίδιο χρονικό διάστημα, περίπου 25 εκατομμύρια εγκαταλείπουν, λόγω ορίου ηλικίας, την αγορά εργασίας, γεγονός που σημαίνει ότι, σε παγκόσμιο επίπεδο, κάθε χρόνο προστίθενται, περίπου, 38 εκατομμύρια εργαζόμενοι στην αγορά εργασίας. Είναι αυτονόητο ότι αυτές οι θέσεις εργασίας δημιουργούνται στις νέες βιομηχανικές χώρες [NIC] και στις αναπτυσσόμενες οικονομίες της Κίνας, της Ινδίας κ.λπ. αλλά και στη Ρωσία, την Ανατολική Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική. Αν δεχτούμε ότι η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης διαρκεί ήδη τρεις δεκαετίες, τότε μπορούμε να υπολογίσουμε ότι σε αυτό το χρονικό διάστημα ο αριθμός των νέων θέσεων εργασίας αυξήθηκε κατά, περίπου, 38 εκατομμύρια επί 30 έτη = 1.140.000.000! Σήμερα, ο αριθμός του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού, γράφει ο Miegel (2005: 80), από τον οποίο δανειζόμαστε τους παραπάνω αριθμούς και υπολογισμούς, φτάνει περίπου τα 2.700.000.000 άτομα. Σε μια γενιά, δηλαδή 25 χρόνια, ο αριθμός αυτός θα φτάσει, περίπου, στα 3.500.000.000! (ό.π). Ο συγγραφέας τονίζει, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στο γεγονός, ότι σε αντίθεση με τα 25 εκατομμύρια εργαζομένων που εγκαταλείπουν την αγορά εργασίας και οι οποίοι διακρίνονται για τη χαμηλή εξειδίκευσή τους, τα 63 εκατομμύρια των νέων εργαζομένων είναι εκπαιδευμένοι, ενώ όλο και περισσότεροι έχουν τελειώσει πανεπιστημιακές σπουδές.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Albert, M. (1993). *Capitalism against Capitalism*. London: Whurr (γαλλικό πρωτότυπο: Paris 1991: Seuil)
- Altwater, E. & B. Mahnkopf (1997). *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Coates, D. (2000). *Models of Capitalism. Growth and Stagnation in the Modern Era*. Cambridge: Polity Press.
- Deutscher Bundestag (2002). Schlußbericht der Enquete-Kommission: *Globalisierung der Weltwirtschaft*, Opladen: Leske + Budrich.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Fiss, P. C. & P. M. Hirsch (2005). 'The Discourse of Globalization: Framing and Sense-making of an Emergent Concept', *American Sociological Review*, February, 29-52.
- Hemerijck, A. (2002). 'The Self Transformation of the European Social Model(s)', στο Esping-Andersen, G. με D. Gallie, A. Hemerijck, J. Myles, *Why we need a New Welfare State*. Oxford: University Press.
- Jänicke, M. (1992). *Η αποτυχία του κράτους. Η αδυναμία της πολιτικής στη βιομηχανική κοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής (γερμανικό πρωτότυπο: München 1986).
- Κατσούλης, Ηλ., επιμ. (2002). *Νέα Σοσιαλδημοκρατία. Περιεχόμενα πολιτικής, θεσμοί, οργανωτικές δομές*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Levy, J. D. (1999). 'Vice into Virtue? Progressive Politics and Welfare Reform in Continental Europe', *Politics and Society*, τχ. 2: 239-273.
- Miegel, M. (2005). *Epochenwende. Gewinnt der Westen die Zukunft?* Berlin: Propyläen.
- Rhodes, M. (2003). 'Παγκοσμιοποίηση, αγορές εργασίας και κράτη πρόνοιας: ένα μέλλον "ανταγωνιστικού κορπορατισμού"', σε Κατσούλης, Ηλ., Μ. Ανανιάδη, Στ. Ιωαννίδης, επιμ., *Παγκοσμιοποίηση. Οικονομικές, πολιτικές, πολιτισμικές όψεις*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- J. Stiglitz (2003), *The Roaring Nineties. A New History of the Worlds' most Prosperous Decades*. New York: W. W. Norton and Company.
- Strange, S. (2004). *Η υποχώρηση του κράτους. Η διάχυση της εξουσίας στην παγκόσμια οικονομία*, μτφρ. Κ. Καπερναράκου, Ι. Παπαδόπουλος, Αθήνα: Παπαζήσης (αμερικανικό πρωτότυπο: Cambridge 1996).
- Vitols, S. (2004). 'Negotiated Shareholder Value: The German Variant of an Angloamerican Practice', *Competition and Change*, τ. 8, 4: 357-374.